
ERFGOED IN ONDERHANDELING

De relatie tussen toerisme en herinneringscultuur in koloniale context op West- en Midden-Java, 1918-1940.

Afbeelding: Poster Vereeniging Toeristenverkeer, Come to Java (ca. 1930, Batavia).

Emma Hooghwinkel (s4592824)
Bachelorwerkstuk Geschiedenis
Radboud Universiteit Nijmegen
Inleverdatum: 14 maart 2019, Nijmegen
Begeleider: Prof. dr. Jan-Hein Furnée

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Historiografische context	4
Toerisme in Nederlands-Indië	4
Toerisme en imperialisme	5
Herinneringscultuur in koloniale context	7
Methode.....	9
Uitgangspunten, werkwijze en concepten	9
Geografie en tijdsafbakening.....	9
Bronnen en hoofdstukindeling	10
Hoofdstuk 1. Een universeel geschiedverhaal.....	12
1.1 West-Java: eenheid in diversiteit.....	12
1.2. Midden-Java. Continuïteit in de Vorstenlanden	15
1.3 De tempels van Midden-Java: een vergane beschaving	17
Hoofdstuk 2. Toerisme en imperialisme: een westers fenomeen	19
2.1 West-Java: de problematiek van koloniaal erfgoed.....	19
2.2 Midden-Java. Onrust in de Vorstenlanden	22
2.3 De tempels van Midden-Java: de toekomst van Nederlands-Indië	24
Hoofdstuk 3. Toeristische interactie.....	27
3.1 Een efficiënt propaganda-apparaat	27
3.2 Erfgoed en de zoektocht naar een ‘authentieke ervaring’	28
3.3 Het westers paradigma	30
Conclusie.....	32
Bibliografie.....	34
Bijlage 1: Chronologisch overzicht reisverslagen.....	38
Bijlage 2: Toeristenkaart Java	40

Inleiding

In 1933 publiceerde de Nederlandse Vereniging Toeristenverkeer (VTV) te Batavia een nummer van de tweemaandelijks brochure *Tourism in Netherland-India* over de regio Bantam in Noordwest-Java. Hierin verwezen zij naar de belangrijkste historische bezienswaardigheden:

‘There are several relics of the old Banten still in existence. [...] The ruins of Fort Speelwijk show it to have been quite a large place and there are ruins of a half finished palace and of the old Kraton or palace of the Sultans. Here, too, is an ancient Mosque and near Speelwijk a still older Chinese Temple, both well worth visiting.’¹

Reeds in 1918 maakte oud-minister Bonifacius Cornelius de Jonge tijdens een oriëntatiereis naar Nederlands-Indië een vergelijkbare opmerking over de toeristische hoogtepunten van Bantam: ‘Den derden en laatsten dag maakten wij nog vóór het ontbijt een rit ter bezichtiging van de Bantamsche oudheden, zooals de ruïnes van het fort Speelwijk en de oude moskee met sultansgraven te Karangantoe.’²

Op het eerste gezicht lijken bovenstaande uitspraken over toeristische attracties in Bantam onschuldig en alledaags, maar dit is slechts schijn. Zowel de VTV in de brochure als De Jonge in zijn reisverslag schaarden de islamitische, westerse en Chinese monumenten onder één noemer, namelijk ‘Bantamsche oudheden’ of ‘relics of the old Banten’. Dit terwijl de zestiende-eeuwse Moskee van Banten en de kraton overblijfselen waren van de hoogtijdagen van het islamitische sultanaat van Banten (1527-1813) en Fort Speelwijk juist symbool stond voor de militaire overwinning van de Verenigd Oost-Indische Compagnie (VOC) over dit sultanaat.³ Blijkbaar was het in het proces van toerisme mogelijk om het complexe karakter van erfgoed in koloniale context te verhullen, zonder de onderliggende politieke problematiek ervan te benoemen.

Bovendien komt uit de openingscitaten naar voren dat de beschrijvingen van de Bantamse attracties door de VTV en De Jonge sterk met elkaar overeenkwamen. De VTV, opgericht in 1908 in samenwerking met Gouverneur-Generaal J.B. Van Heutsz (1851-1921), was in de vroege twintigste eeuw de meest invloedrijke toeristische organisatie in Nederlands-Indië en publiceerde een groot aantal reisgidsen, brochures, posters en flyers waarin zij toerisme naar de archipel aanmoedigde. Zij had ten doel ‘de bevordering van het reiswezen en het toeristenverkeer op het eiland Java en de verdere eilanden van Nederlandsch-Oost-Indië, ten gerieve van ingezetenen en vreemdelingen, in den ruimsten zin.’⁴

Ondanks de grote invloed die de VTV uitoefende op de beeldvorming over historische monumenten in de kolonie zal verderop in deze scriptie duidelijk worden dat reizigers vaak een

---

¹ Vereniging Toeristenverkeer, *Tourism in Netherland-India* no. 5 (1934).

² S.L. Van der Wal (red.), *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge* (Groningen, 1968), 330.

³ Atlas of Mutual Heritage, ‘Fort Speelwijk’, <<http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Speelwijk-fort.18c>> [geraadpleegd 11-1-2019]; Atlas of Mutual Heritage, ‘Surosowan’, <<http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Surosowan.42c>> [geraadpleegd op 11-1-2019].

⁴ Eerste Jaarverslag Der Vereniging Toeristenverkeer 1908 (Batavia, 1908).

afwijkende visie hadden op koloniaal erfgoed en dat zij het beeld van de VTV contesteerden. Deze scriptie richt zich dan ook op de vraag op welke manier toeristen en de VTV onderhandelden over de betekenis van historisch erfgoed op West- en Midden-Java tijdens het interbellum. Deze onderzoeksvraag levert zowel een bijdrage aan het onderzoek naar de Nederlandse imperialistische cultuur als de internationale geschiedschrijving over toerisme en imperialisme. Zoals zal blijken besteedden onderzoekers tot nog toe geen aandacht aan de relatie tussen toerisme en herinneringscultuur in koloniale context en is er tevens nooit eerder historisch onderzoek verricht naar de interactie tussen toeristen en toeristische organisaties.

Historiografische context

Toerisme in Nederlands-Indië

Studies over toerisme in Nederlands-Indië in de vroege twintigste eeuw richten zich hoofdzakelijk op Bali, dat in deze periode bekend stond als het ‘laatste paradijs op aarde’. Volgens historicus Adrian Vickers werden reizigers beïnvloed door het achttiende-eeuwse idee van Bali als erfenis van een oude Hindoe-boeddhistische beschaving die in de vroege middeleeuwen op Java leefde.⁵ Het traditionele verhaal betoogde dat de komst van de islam het einde betekende van deze beschaving, maar dat een deel van de bevolking wist te ontvluchten naar Bali. Op Bali vond men de ‘authentieke’ Javaanse bevolking, terwijl Java overgenomen was door islamitische immigranten.⁶ Een jaar later voegde de Franse antropoloog Michel Picard hieraan een politiek perspectief toe. Picard stelde dat de Nederlandse overheid propaganda voerde voor cultureel Bali om hiermee het eiland te beschermen tegen de politieke islam op Java, maar benoemde niet de rol van de VTV als toeristische organisatie.⁷ Pas in 2003 stipte de Amerikaanse hoogleraar informatiestudies David Shavit de invloed van de VTV kort aan. Shavit stelde dat de posters die de organisatie verspreidde van Bali in de vroege twintigste eeuw de beeldvorming onder reizigers van Bali als paradijs beïnvloedde.⁸ Bovenstaande werken erkennen de politieke en culturele invloed van het toerisme in Nederlands-Indië, maar bekeken dit voornamelijk vanuit het perspectief van reizigers en richtten zich enkel op Bali.

Een uitzondering op het onderzoek naar Bali vormde de Australische historicus Robert Cribb, die het toerisme op Java in internationaal perspectief plaatste. Volgens Cribb voerde de koloniale overheid via de VTV propaganda om het imago van Nederland als ethisch verantwoord heerser te versterken na de gewelddadig neergeslagen opstanden in Atjeh en Bali. Eveneens was toerisme volgens hem een belangrijke bron van inkomsten waarmee de doelstellingen van de ethische politiek konden

---

⁵ Adrian Vickers, *Bali: a paradise created* (Ringwood, 1989).

⁶ Vickers, *Bali: a paradise created*, 39-40.

⁷ Picard, Michel, “‘Cultural tourism’ in Bali: cultural performances as tourist attraction”, *Indonesia* 49:1 (1990) 37–74, aldaar 50-52.

⁸ David Shavit, *Bali and the tourist industry: a history, 1906-1942* (Jefferson, 2003).

worden gehaald.⁹ Ondanks de belangen die de koloniale overheid had bij het promoten van toerisme ontkende Cribb het ‘propagandistische’ karakter van de reisgidsen van de VTV: ‘We need not assume that the compilers of these itineraries had any propagandistic intention; rather they simply showed foreigners what they were more proud of.’¹⁰ Een diepgaande analyse van het bronmateriaal van de VTV en de belangen van deze overheidsorganisatie ontbrak lange tijd.

Pas zeer recentelijk besteden onderzoekers aandacht aan het propagandistische karakter van de VTV. Ahmad Sunyajadi, Indonesisch cultureel historicus, legde een verband tussen koloniale propaganda en toerisme. Hij onderzocht een groot scala aan promotiemiddelen van de VTV - zoals reisgidsen, brochures, films en tentoonstellingen - en constateerde hierin een tweedeling. Volgens Sunyajadi maakte de koloniale overheid gebruik van ‘Indonesische’ en ‘Nederlandse’ cultuurelementen, waarin de Indonesische architecturale elementen, zoals Boeddhistische tempels, van groter belang bleken om toeristen naar Nederlands-Indië te trekken.¹¹ Een dergelijke rigide tweedeling doet echter geen recht aan de complexiteit van het toeristische propagandamateriaal. In 2017 liet Hans Meulendijks (MA) in zijn masterscriptie over toerisme en imperialisme in Nederlands-Indië zien hoe gecompliceerd en veelzijdig de reisgidsen van de VTV waren. Meulendijks beargumenteerde dat de VTV via haar reisgidsen Nederlands-Indië representeerde als een stabiel en rechtvaardig kolonisatieproject, door enkel de positieve kanten van het imperialisme te benadrukken.¹² Meulendijks erkende de dynamische relatie tussen toeristische organisaties en reizigers en stelde dat de VTV bij het samenstellen van haar propaganda rekening hield met de verwachtingen van toeristen. Toch richtte hij zich in zijn onderzoek enkel op de representatie van de kolonie door de VTV liet de *agency* van toeristen achterwege.

Toerisme en imperialisme

Het gebrek aan gedegen historische studies over de rol van toerisme in het Nederlandse imperialisme is opvallend in vergelijking met internationale literatuur – voornamelijk in Frankrijk en Groot-Brittannië - waar toerisme al sinds de jaren negentig een essentiële rol inneemt in imperiale geschiedschrijving. De opkomst van toerisme - mede door sociale en technologische verbeteringen - in de late negentiende eeuw ging immers gepaard met de gouden eeuw van het imperialisme, de ‘age of empire’. Overheden gebruikten toerisme als politiek instrument om hun macht over de kolonie aan de wereld te tonen en zagen daarbij de economische voordelen ervan in.¹³ Het idee dat een cultureel fenomeen zoals toerisme onderdeel was van het imperialistische project komt onder andere door de invloed van de Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said. Said stelde namelijk dat de dominantie van

---

⁹ Robert Cribb, ‘International tourism in Java, 1900-1930’, *South East Asia Research* 3:2 (1995), 193-204, aldaar 195-196.

¹⁰ Cribb, ‘International Tourism in Java’, 203.

¹¹ Achmad Sunyajadi, ‘Culturele identiteit en de bevordering van het Nederlandsch-Indische toerisme’, *Neerlandica Wratislaviensia* 22 (2013), 27-39, aldaar 35-39.

¹² Hans Meulendijks, *Tourism and imperialism in the Dutch East Indies* (Researchmasterscriptie Geschiedenis, Universiteit Utrecht, Utrecht 2017), 2.

¹³ Eric Zuelow, *A history of modern tourism* (New York, 2016), 112-113; Shelley Baranowski e.a., ‘Tourism and empire’, *Journal of Tourism History* 7:1-2 (2015), 100-130, aldaar 100-103.

westerse mogendheden over hun kolonie niet alleen politiek en militair werd afgedwongen, maar dat de macht van de kolonisator voornamelijk werd gelegitimeerd door ‘onschuldige’ bezigheden, zoals literatuur en wetenschap, die in feite een sterke ideologische lading hadden.¹⁴ De ideeën van Said zijn, voornamelijk in Groot-Brittannië, een invloedrijke factor voor de postkoloniale onderzoeksrichting ‘New Imperial History’. Deze benadering legt nadruk op ‘cultural perspectives as opposed to the predominantly political and economic concerns of the older imperial history’.¹⁵

Onder invloed van deze stroming onderzocht een groot aantal historici vanaf de jaren negentig de relatie tussen toerisme en imperialisme, waarbij de sterke verwevenheid tussen toeristische organisaties en de overheid centraal stond.¹⁶ Zo toonde de Britse historicus Robert Hunter aan dat de Britse overheid haar ideologie van *mission civilisatrice* verspreide via de toeristische infrastructuur van de Britse reisorganisatie Thomas Cook & Sons. Andersom was de reisorganisatie in haar bestaan afhankelijk van overheidssteun.¹⁷ Niet voor niks stelde Amerikaans toerismehistoricus Shelley Baranowski dat ‘empire did not just enable tourism, but tourism *served* empire building and in the process defined a colonial model of tourism’.¹⁸ Ondanks de nauwe banden tussen imperiale overheden en toeristische organisaties verwijt Baranowski toerismehistorici echter dat zij teveel focussen op de *representatie* van het imperiale project door westerse mogendheden en te weinig aandacht besteden aan de *receptie* van de toerist zelf. Volgens Baranowski kan de visie van de reiziger de eenzijdige beeldvorming van koloniale overheden tegengaan: ‘Travel can indeed challenge ingrained assumptions about others and destabilise the claims of empires.’¹⁹ Tot op heden besteedden onderzoekers geen aandacht aan de relatie tussen toeristen en toeristische organisaties.

In Nederland waren de ideeën van Said minder invloedrijk, waardoor onderzoekers tot het afgelopen decennium niet veel aandacht besteedden aan het een Nederlandse imperialistische cultuur, laat staan aan toerisme. Dit heeft volgens hoogleraar (post-)koloniale literatuur- en cultuurstudies Remco Raben onder andere te maken met de dominante opvatting onder historici dat het Nederlandse kolonialisme commerciëler en minder ideologisch gericht was, waardoor moederland en kolonie minder

---

¹⁴ Edward Said, *Culture and Imperialism* (Londen, 1993); Edward Said, *Orientalism* (Londen, 1978). Zie voor een analyse van Said’s invloed op de Nederlandse imperiale geschiedschrijving: Remco Raben, ‘“A new Dutch imperial history”?’ Perambulations in a Prospective Field’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 128:1 (2013), 5-30.

¹⁵ Raben, ‘A new Dutch imperial history’, 7.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld: Robert Hunter, ‘Tourism and empire: the Thomas Cook & Son enterprise on the Nile, 1868–1914’, *Middle Eastern Studies* 40:5 (2004), 28–54; Aline Demay, *Tourism and colonization in Indochina 1898–1939* (Newcastle upon Tyne, 2014); Catherine A. Palmer, ‘Tourism and colonialism. The experience of the Bahamas’, *Annals of Tourism Research* 21:4 (1994), 792–811; Andrew Wigley, ‘Against the wind: the role of Belgian colonial tourism marketing in resisting pressure to decolonise from Africa’, *Journal of Tourism History* 7:3 (2015), 193–209; Stephanie M. Hom, ‘Empires of tourism: travel and rhetoric in Italian colonial Libya and Albania, 1911–1943’, *Journal of Tourism History* 4:3 (2012), 281–300; John M. MacKenzie, ‘Empires of travel: British guide books and cultural imperialism in the 19th and 20th Centuries’, in: John K. Walton (red.), *Histories of tourism: representation, identity and conflict* (Clevedon, 2005), 19–38.

¹⁷ Hunter, ‘Tourism and empire’, 33.

¹⁸ Baranowski e.a., ‘Tourism and empire’, 103.

¹⁹ *Ibidem*, 117.

met elkaar verweven waren.²⁰ Volgens Raben is deze opvatting echter niet terecht en nam, met name na 1900, het ideologische karakter van het Nederlands imperialisme toe. Dit was volgens hem te wijten aan het dreigende gevaar van Indonesische onafhankelijkheidsbewegingen en een toenemende vraag naar legitimatie van overheidshandelen. Volgens Raben moest de band tussen overheid en onderdanen in koloniale context ‘opnieuw worden gesmeed’.²¹ Een studie naar toerisme in Nederlands-Indië zal inzicht bieden in de manieren waarop de Nederlandse overheid haar imperiale project presenteerde, maar ook hoe toeristen deze imperialistische ideologie konden tegenspreken.

Herinneringscultuur in koloniale context

Historisch erfgoed speelde een belangrijke rol in imperialistische cultuur en identiteitsvorming. Dit idee is afkomstig van de Franse historicus Pierre Nora die in de jaren tachtig het concept *lieux de mémoire* ontwikkelde. Nora omschreef zijn plekken van herinnering als ‘a meaningful entity of a real or imagined kind, which has become a symbolic element of a given community as a result of human will or the effect of time’.²² Volgens Nora dienden deze fysieke en conceptuele locaties als een ankerpunt voor herinneringen aan het nationale verleden. Zij waren echter geen *representatie* van een werkelijke collectieve geschiedenis, maar een *constructie* van herinneringen die betekenisvol werden gemaakt door verschillende actoren in uiteenlopende contexten.²³ Op deze manier werd een monument een opeenstapeling van herinneringen en referenties naar culturele herinneringen, die door diverse partijen konden worden vormgegeven, toegeëigend, gemanipuleerd of ter discussie gesteld. Dit was tevens een proces van in- en uitsluiting, waarbij bepaalde groepen of individuen wel of geen onderdeel waren van de collectieve herinnering.²⁴ Hiermee werd *lieux de mémoire* een betekenisvol concept voor onderzoek naar nationale herinneringscultuur en identiteitsvorming.

Alhoewel Nora zijn concept ontwikkelde om de Franse nationale identiteitsvorming te duiden, is het concept sinds haar introductie in de jaren tachtig ook ingezet door historici om identiteitsvormingsprocessen op regionaal, transnationaal of zelfs intercontinentaal niveau te analyseren.²⁵ Met name in imperiale context - waar identiteitsvorming en herinnering vaak een complex, ‘entangled’ proces was met diverse betrokken actoren - leent het concept zich volgens postkoloniale historici uitstekend om imperiale machtsverhoudingen bloot te leggen.²⁶ Zo publiceerden historici Marieke Bloembergen en Martijn Eickhoff een reeks artikelen over erfgoedvorming in koloniaal

---

²⁰ Raben, ‘A new Dutch imperial history’, 10-11.

²¹ Raben en Bloembergen, ‘Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950,’ in: Remco Raben and Marieke Bloembergen (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief* (Leiden, 2009), 7-24, aldaar 11.

²² Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, 7 dln (Parijs, 1984-1992), III, 1004.

²³ Pierre Nora, ‘Between memory and history: les lieux de mémoire’, *Representations* 26 (1989), 7-24, aldaar 9: ‘[...] where memory crystallizes and secretes itself.’

²⁴ Ibidem, 12.

²⁵ Zie bijvoorbeeld: Indra Sengupta, *memory, history and colonialism: engaging with Pierre Nora in colonial and postcolonial contexts* (Londen, 2009); Dominik Geppert en Frank Lorenz Müller (red.), *Sites of imperial memory. Commemorating colonial rule in the nineteenth and twentieth centuries* (Manchester, 2015); Marjet Derks e.a., *What’s left behind. The lieux de mémoire of Europe beyond Europe* (Nijmegen, 2015).

²⁶ Geppert en Müller, *Sites of imperial memory*, 6-8.

Indonesië in de vroege twintigste eeuw op lokaal, trans-Aziatisch en globaal niveau en hanteerden hiermee een bredere conceptie van Nora's *lieux de mémoire*.²⁷ Daarnaast wezen zij op het belang van erfgoed voor culturele machtsuitoefening. Het Nederlandse koloniale bestuur zag het als haar 'ethische plicht' om zich te ontfemen over inlandse monumenten omdat dat de waarde van hun erfgoed niet inzagen. Hierdoor werd het superioriteitsgevoel van de Nederlanders ten opzichte van de Indonesiërs bevestigd.²⁸ De onderzoekers lieten weliswaar het belang van erfgoed voor de Nederlandse imperiale identiteitsvorming zien, maar focussen zich enkel op archeologische vondsten waardoor slechts één aspect van de Nederlands-Indische herinneringscultuur belicht wordt.

Zoals uit bovenstaand onderzoek blijkt lenen *lieux de mémoire* zich goed om de plaats van herinneringscultuur binnen het Nederlandse imperiale project te analyseren. Deze scriptie is op drie vlakken vernieuwend ten opzichte van eerder onderzoek. Ten eerste wordt voor het eerst een relatie gelegd tussen toerisme en herinneringscultuur in Nederlands-Indië. De VTV was één van de voornaamste actoren in de internationale beeldvorming van het verleden van de kolonie. Door het selecteren en beschrijven van historisch erfgoed gaf de VTV vorm aan de Nederlands-Indische geschiedenis. Tevens gaf de keuze en representatie van historisch erfgoed aan wie wel of geen onderdeel was van het Nederlandse imperium. Ten tweede voegt deze scriptie een nieuw perspectief toe door niet alleen de representatie van het koloniale verleden door de VTV te belichten, maar ook de interpretatie van de propaganda door toeristen en de onderlinge invloed van deze twee actoren op elkaar. De interactie tussen de VTV en toeristen - die het dagelijks leven op Java ervoeren - laat zien dat *lieux de mémoire* geen vaststaande betekenis hadden, maar dat het plekken van onderhandeling waren waar verschillende actoren invloed op uitoefenden. Ten derde gaat dit onderzoek uit van een herinneringscultuur in Nederlands-Indië waarbij zowel Indonesische, Nederlandse als Europese monumenten van belang zijn. De plekken van herinnering in koloniale context waren vaak complex omdat zij bijvoorbeeld refereerden aan een gewelddadig verleden of een onderdrukte culturele identiteit. Door juist te kijken naar een verschil in omgang met diverse soorten erfgoed worden mogelijk onderliggende machtsstructuren blootgelegd.

---

²⁷ Marieke Bloembergen en Martijn Eickhoff, 'Exchange and the protection of Java's antiquities: a transnational approach to the problem of heritage in colonial Java', *Journal of Asian Studies* 72:4 (2013), 893-916; Marieke Bloembergen en Martijn Eickhoff, 'Conserving the past, mobilizing the Indonesian future: archaeological sites, regime change and heritage politics in Indonesia in the 1950s', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 167:4 (2011), 405-436; Marieke Bloembergen en Martijn Eickhoff, 'A wind of change on Java's ruined temples: archaeological activities, imperial circuits and heritage awareness in Java and the Netherlands (1800- 1850)', *BMGN/The Low Countries Historical Review* 128:1 (2013), 81-104.

²⁸ Bloembergen en Eickhoff, 'Conserving the past', 408.

Methode

Uitgangspunten, werkwijze en concepten

Deze scriptie zal een werkwijze hanteren waarbij toerisme als ‘lens’ dient, waardoor het historische project van het Nederlands kolonialisme in de jaren twintig en dertig wordt geanalyseerd. De studie zal dan ook ‘toerisme in koloniale context’ gebruiken – tegenover ‘koloniaal toerisme’ - om nadruk te leggen op de toeristische interactie met de internationale historische, sociale, culturele en politieke contexten van de vroege twintigste eeuw. Het concept *lieux de mémoire* dient als analytisch concept aan de hand waarvan de het Nederlandse imperiale project wordt geduid. In de analyse staan twee toeristische actoren centraal: de VTV en een groep internationale toeristen. Bij beide zal worden achterhaald welke fysieke plekken van herinnering zij selecteerden of juist weglieten. Dit om na te gaan welke aspecten van het verleden de actoren hiermee benadrukten en welke individuen of collectiviteiten werden in- of uitgesloten van het Nederlandse imperiale project. Dit was echter geen eenzijdig proces. Volgens Nora waren *lieux de mémoire* onderhevig aan onderhandeling: referenties aan een bepaald cultureel verleden konden door verschillende instituties worden toegeëigend, gemanipuleerd, ter discussie gesteld of zelfs uitgewist.

Het begrip onderhandeling komt terug in theorieën uit het sociologische onderzoeksveld *tourism studies*. In 1990 kwam de Britse socioloog John Urry met het concept *tourist gaze*. Volgens Urry is de manier waarop de toerist naar de wereld kijkt een sociale en culturele constructie die wordt gedomineerd door de toeristenindustrie. Via media – zoals brochures en reisgidsen – kent de toeristenindustrie herkenbare symbolen toe aan toeristische plekken die de attractie herkenbaar en typerend maken. Zodoende bepalen volgens Urry toeristische organisaties de manier waarop de toerist een attractie ziet en interpreteert.²⁹ In 2001 kwam de Amerikaanse antropoloog Dean MacCannell echter met een aanvulling van Urry’s concept, namelijk de *second tourist gaze*. MacCannell bekritiseerde Urry dat zijn *tourist gaze* te deterministisch was. In werkelijkheid, aldus MacCannell, zijn toeristen zich bewust van het constructieve karakter van toerisme en zijn zij actief op zoek naar vormen van authenticiteit om hieraan te ontsnappen. In zijn ogen is de toerist geen een passieve consument maar oefent deze invloed uit op de toeristische praktijk.³⁰ Beide theorieën worden in verband gebracht met het concept *lieux de mémoire* om inzicht te geven in de onderhandeling over koloniaal erfgoed tussen toeristen en de VTV.

Geografie en tijdsafbakening

Meer specifiek richt dit onderzoek zich op de omgang met erfgoed door de VTV en toeristen op West- en Midden-Java tussen 1918 en 1940. Er is gekozen voor Java tijdens het interbellum door de bijzondere positie die het eiland innam voor de koloniale overheid en het toerisme in de archipel. Ondanks de

---

²⁹ John Urry en Jonas Larsen, *The tourist gaze 3.0* (Londen, etc., 1990), 5.

³⁰ Dean MacCannell, ‘Tourist Agency’, 23-47, aldaar 35-36.

groeïende populariteit van Bali in de jaren twintig was Java nog steeds het meest bezochte eiland en met name na de Eerste Wereldoorlog groeide het toerisme hier volgens de VTV explosief.³¹ West- en Midden-Java stonden centraal in de propaganda van de VTV, deels doordat de toeristische infrastructuur in deze regio verder ontwikkeld was.³² Bovendien had dit gebied de langste Nederlandse voorgeschiedenis en was het politieke en militaire machtscentrum van de koloniale overheid. Het toenemende aantal anti-Nederlandse nationalistische en islamitische bewegingen vanaf de jaren twintig leidde tot een groeiende noodzaak bij de koloniale overheid om haar macht in Java te legitimeren.³³ Deze ontwikkelingen maken het eiland bij uitstek geschikt voor een onderzoek naar omstreden erfgoed en herinneringscultuur. Het eindpunt van deze scriptie is 1940, het jaar waarin de VTV haar werkzaamheden moest staken wegens het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

Bronnen en hoofdstukindeling

Het eerste hoofdstuk zal ingaan op het overheidsperspectief, waarbij de VTV centraal staat. De vereniging werd namelijk bestuurd door bedrijven en instellingen die belang hadden bij toerisme – zoals vertegenwoordigers van hotels en vervoersmaatschappijen - maar stond altijd onder controle van een overheidsgedelegeerde. Bovendien werd de organisatie deels financieel ondersteund door de koloniale overheid en kan daarom worden geclassificeerd als een semi-overheidsinstelling.³⁴ De voornaamste bronnen in dit hoofdstuk zijn de reisgidsen en brochures die de VTV in deze periode uitbracht. De gids *Come to Java* werd voor het eerst uitgegeven in 1916, en werd herdrukt in 1922 en in 1926.³⁵ Daarbij publiceerde de VTV vanaf 1926 een gratis tweemaandelijks brochure, *Tourism in Netherland-India*, dat Engelstalige reisbeschrijvingen over Java bevatte.³⁶ Vanwege de grote oplages waarin ze gedrukt werden en de verspreiding van het materiaal over de gehele wereld zijn deze bronnen representatief voor het propagandistische, internationaal gerichte karakter van de VTV. Dit hoofdstuk zal de representatie van het koloniale project door de VTV analyseren aan de hand van *lieux de mémoire*. Hoe ging de VTV om met de Nederlands-Indische monumentale cultuur, welke erfgoed selecteerde de organisatie en hoe gaf zij hier betekenis aan?

Vervolgens zal het tweede hoofdstuk aan de hand van reisverslagen onderzoeken hoe de herinneringscultuur van Nederlands-Indië eruit zag vanuit het perspectief van de reiziger. Met in het achterhoofd de invloedrijke *tourist gaze* die de blik van de toeristen bepaalde, zal er worden gewezen op overeenkomsten en verschillen in de selectie van en betekenisgeving aan monumenten ten opzichte

---

³¹ Elfde Jaarverslag Der Vereniging Toeristenverkeer 1918 (Batavia, 1918): volgens de VTV was het aantal toeristen ten opzichte van 1917 verdubbeld.

³² Ibidem.

³³ Frances Gouda, *Dutch Culture Overseas. Colonial Practice in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam, 1995), 118–122.

³⁴ Meulendijks, *Tourism and imperialism in the Dutch East Indies*, 7.

³⁵ Negentiende Jaarverslag Der Vereniging Toeristenverkeer 1926 (Batavia, 1926); Meulendijks, *Tourism and imperialism in the Dutch East Indies*, 135.

³⁶ Negentiende Jaarverslag Der Vereniging Toeristenverkeer 1926 (Batavia, 1926).

van de VTV. Hieruit zal blijken dat reizigers veel aspecten van de VTV overnamen, maar dat zij een desalniettemin een ander beeld hadden van het imperiale project in verleden, heden en toekomst. Er is gekozen voor een dertiental Europese en Amerikaanse reisverslagen over Java binnen de periode van 1918-1940. Vanwege het internationale karakter en de diverse motieven van de reizigers zijn zij representatief voor het – grotendeels Amerikaanse en Britse – intellectuele publiek dat Java bezocht tijdens het interbellum. Om dit hoofdstuk overzichtelijk te houden is achterin een bijlage opgenomen met meer informatie over de achtergrond van de schrijvers en hun werk (bijlage 1).

In de eerste twee hoofdstukken is gekozen voor een geografische aanpak. Eerst komt West-Java aan bod met de Nederlandse hoofdstad Batavia en het nabijgelegen Bantam. Vervolgens wordt de aandacht verplaatst naar Midden-Java, waar achtereenvolgens de islamitische Vorstenlanden en de hindoe-boeddhistische tempels aan bod zullen komen (bijlage 2). Het laatste hoofdstuk zal deze geografische aanpak loslaten en dieper ingaan op de interactie tussen de VTV en toeristen die Java bezochten. Hier zullen zowel de jaarverslagen van de VTV als de eerdergenoemde reisverslagen, brochures en reisgidsen aan bod komen. Met als uitgangspunt MacCannells *second tourist gaze* wordt achterhaald in hoeverre toeristen zich lieten beïnvloeden door de VTV, maar ook of zij *actief* op zoek waren naar authentieke aspecten van het Nederlands-Indische verleden en welke rol erfoed hierbij speelde. Zoals uit dit hoofdstuk zal blijken werden toeristen in hun perceptie van koloniaal erfoed niet alleen beïnvloed door propaganda van de VTV; andersom paste de VTV haar toeristische literatuur aan aan de voorkeuren van reizigers. Hierdoor was de beeldvorming van het imperiale project veranderlijk.

Hoofdstuk 1. Een universeel geschiedverhaal

‘Wij hopen [...] dat het bezoek van toeristen aan Java en de Buitenbezittingen niet alleen aan de inwoners van dit land ten goede zal komen, doch ook dat daardoor in alle landen een juister denkbeeld zal ontstaan over onze Koloniën en de wijze waarop deze thans worden beheerd.’³⁷

Bovenstaand citaat, afkomstig uit het jaarverslag van de VTV van 1908, laat zien dat de organisatie ten doel had om via toeristische propaganda de internationale beeldvorming over het koloniale project te beïnvloeden. Met oog op het internationale, grotendeels Amerikaanse publiek hield de VTV rekening met politiek sensitieve onderwerpen. Zo kreeg de Nederlandse kolonie in de vroege twintigste eeuw kritiek te verduren vanwege toenemende anti-imperiale sentimenten, met name vanuit de Verenigde Staten.³⁸ Bovendien nam in de jaren dertig de politieke onrust op Java toe door een groeiend aantal inlandse opstanden en onafhankelijkheidsbewegingen in buitenlandse koloniën. Juist in deze internationale politieke context was het voor de Nederlandse overheid van belang om alle inwoners van het imperium aan zich te binden en een beeld te geven van een stabiel kolonisatieproject.

1.1 West-Java: eenheid in diversiteit

Batavia – tegenwoordig Jakarta – was de hoofdstad van Nederlands-Indië en stond centraal in het propagandamateriaal van de VTV. De havenstad van Batavia, Tandjong Priok, was de plek van aankomst voor het overgrote deel van de schepen die de archipel bezochten. De stad had een lange Nederlandse voorgeschiedenis, zijnde in 1619 gesticht door Jan Pieterszoon Coen als handelsnederzetting van de Verenigd Oost-Indische Compagnie (VOC). In oud-Batavia lagen weliswaar overblijfselen uit deze hoogtijdagen van de VOC, maar de VTV besteedde opvallend weinig aandacht aan het vroege koloniale verleden en benadrukte het ‘charming’, ‘picturesque’ en ‘quaint’ karakter van de wijk.³⁹ Volgens de brochures en reisgidsen was de wijk met name van belang vanwege het typisch oud-Hollandse karakter, ‘built in old-Dutch style intersected by canals and with narrow streets’.⁴⁰ Historisch erfgoed in oud-Batavia, dat herinnerde aan de overheersing van de VOC over Java, kon mogelijk verkeerd vallen bij anti-imperialistische toeristen en inlandse nationalist. De VTV hield zich opvallend genoeg afzijdig van dit politiek gevoelige onderwerp door de esthetische waarde van de stad te benadrukken.

Ook monumenten uit de hoogtijdagen van de VOC werden in het reclamemateriaal van de VTV geneutraliseerd en ontdaan van hun politieke achtergrond. De ‘Amsterdam Gate’, een overblijfsel van de stadsmuren van het oude Fort Batavia (1620-1809), was in de vroege negentiende eeuw afgebroken

---

³⁷ Eerste Jaarverslag Der Vereeniging Toeristenverkeer 1908 (Batavia, 1908).

³⁸ Raben en Bloembergen, ‘Wegen naar het nieuwe Indië’, 11.

³⁹ Vereeniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (Batavia, 1926), 99-100.

⁴⁰ *Ibidem*, 99-100.

en door de koloniale overheid omgebouwd tot een monument.⁴¹ In de beschrijvingen liet de VTV de geschiedenis van het fort echter achterwege en deed de poort af als ‘a rather unimposing piece of architecture’.⁴² Bovendien gebruikte de VTV de term Amsterdam Gate minder vaak dan de inlandse benaming ‘Penang Gate’. De organisatie was zich mogelijk bewust van de provocatie die de oude naam teweeg kon brengen omdat het refereerde aan de oorspronkelijke militaire en politieke functie van de poort. Hetzelfde deed de VTV met het oude Stadhuis, daterend uit 1710, dat volgens de VTV niet van belang was vanwege haar politieke functie tijdens de VOC periode, maar vanwege het interieur met een antieke trap en een aantal schilderijen.⁴³ De VTV wiste de omstreden referenties naar het politieke en militaire verleden van deze monumenten uit, en gaf er opnieuw vorm aan door de blik van de toerist te richten op culturele en esthetische aspecten.

Alhoewel de VTV het politieke verleden van bovenstaande vroeg-koloniale monumenten uitwiste vormden twee plekken hierin een uitzondering. In oud-Batavia stond het zogenaamde heilige kanon, ook wel bekend onder de inlandse naam Marian Besar. Wederom liet de VTV de politiek-militaire geschiedenis van het kanon weg, dat was meegenomen door Herman Daendels na de verovering op de Molukken.⁴⁴ Het monument had volgens de VTV geen precieze datering maar werd omringd door twee inlandse mythes. Volgens de eerste legende had het oude wapen de gift van vruchtbaarheid: Javaanse vrouwen legden offers bij het kanon in de hoop een gezin te stichten. De tweede mythe was verbonden met Indonesisch nationalisme en stelde dat het kanon ooit vergezeld zou worden door zijn wederhelft in Banten. Op dat moment zou er een einde komen aan de Nederlandse heerschappij op Java.⁴⁵ Door het Indonesisch nationalisme af te schilderen als een inlandse mythe werd het afgeschilderd als ongeloofwaardig en ongevaarlijk.

Een vergelijkbare inkadering van Indonesisch nationalisme valt eveneens op bij het Eberveld monument. Dit was een vervallen muur met daarop een met een speer doorboorde schedel. Op een bijgevoegd plakkaat in het Indonesisch en Nederlands beschreef de VTV de geschiedenis van Pieter Eberveld, een ‘halfbloed’ die in de zeventiende eeuw een opstand had beraamd tegen de Nederlandse autoriteiten. De VTV stelde dat dit het lot was van landverraders.⁴⁶ Hoewel het gevaar van Indonesisch nationalisme in de jaren twintig en dertig een alledaags thema was in de kolonie beschreef de VTV Marian Besar en het Eberveld monument als slechts ‘remains of the early days’.⁴⁷ Hiermee maakte zij nationalistische bewegingen tot iets wat zich in het verleden afspeelde en in het heden niet meer relevant

---

⁴¹ Atlas of Mutual Heritage, ‘Amsterdamse Poort’, <http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Gezicht-Amsterdamse-poort-vanuit-Zuiden.4846> [geraadpleegd op 10-3-2019].

⁴² Vereeniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (Batavia, 1922), 102.

⁴³ *Ibidem*, 102.

⁴⁴ K.C. Crucq, ‘De geschiedenis van het heilige kanon van Makkassar’, *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde* 81 (1841), 74-95.

⁴⁵ Vereeniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (1922), 103-104.

⁴⁶ *Ibidem*, 103-104.

⁴⁷ *Ibidem*, 103-104.

was. Beide monumenten refereerden aan Indonesisch nationalisme, maar de VTV schilderde dit af als iets wat in het verleden speelde en mystificeerde het, waardoor het niet bedreigend leek.

Bovenstaande monumenten waren directe overblijfselen van de vroege koloniale periode. De herinneringsplekken in Weltevreden – het moderne, Nederlandse centrum van Batavia – waren van recentere aard. Erfgoed dat specifiek opgericht was voor verheerlijking van het koloniale verleden en/of politiek-militaire leiders konden mogelijk afkeer opwekken bij toeristen die anti-imperialistische denkbeelden aanhingen of bij inlandse nationalist. De VTV wees de toerist kort op deze herinneringsplaatsen, maar hield zich wederom neutraal in de beschrijvingen. Het standbeeld Jan Pieterszoon Coen (opgericht 1876), een neogotisch monument gewijd aan generaal-majoor Michiels (opgericht 1875), het standbeeld van de Gouverneur-Generaal Van Heutsz (opgericht 1932) en het Atjeh-monument (opgericht 1898) kregen in de reisgidsen en brochures slechts een vernoeming of werden weergegeven met een enkele afbeelding.⁴⁸ Daarentegen besteedde de VTV uitgebreider aandacht aan de Zuil van Waterloo (opgericht 1828). Deze witte zuil, met bovenop een afbeelding van de Nederlandse leeuw, herinnerde volgens de VTV aan ‘the blessing of the return to the world of universal peace [...] and the end of the Napoleonic terror’.⁴⁹ In tegenstelling tot de monumenten die waren opgericht om specifiek het Nederlandse koloniale verleden te verheerlijken was de zuil, die een meer universele geschiedenis representeerde, belangrijker voor de VTV omdat het een internationaal westers publiek aansprak.

Niet ver van Weltevreden lag de stad Buitenzorg (Bogor), met name bekend door de Botanische tuinen en de residentie van de Gouverneur-Generaal, waarmee de stad het politieke centrum van Nederlands-Indië was. Toch creëerde de VTV een divers beeld van het verleden van de stad door niet alleen te wijzen op Nederlands erfgoed. Zo stipte de organisatie aan dat zich in de tuinen een kleine graftombe van Lady Olivia Raffles bevond, de vrouw van Sir Thomas Raffles.⁵⁰ Raffles, tussen 1811 en 1816 luitenant-gouverneur van Nederlands-Indië, was met name in de ogen van Britse reizigers een koloniale held. Op deze manier betrok de VTV een divers internationaal publiek bij het koloniale project. Buitenzorg werd nog diverser door de aanwezigheid van inlands erfgoed: ‘Many will be surprised to hear that there are ancient, presumably Hinduistic, remains there that are also well worth visiting’.⁵¹ Dit Javaanse erfgoed, in de ogen van de VTV ongevaarlijk omdat het afkomstig was van een *dead culture*, kon probleemloos worden toegeëigend door de VTV om de geschiedenis van Buitenzorg te verrijken.

Ook de nabijgelegen regio Bantam, de oudste nederzetting van de Nederlanders op Java, stond volgens de VTV bekend om haar grote diversiteit aan erfgoed. Niet alleen bevond zich hier het oude Nederlandse Fort Speelwijk, maar ook de voormalige kraton van de Bantamese sultans, de sultansgraven

---

⁴⁸ *Tourism in Netherland-India* 1939:1; *Tourism in Netherland-India* 1932:1; Vereniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (1926), 107.

⁴⁹ *Tourism in Netherland-India* 1927:1.

⁵⁰ *Tourism in Netherland-India* 1934: 2. Vereniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (1926), 123.

⁵¹ *Tourism in Netherland-India* 1935:4.

en een Chinese tempel. In tegenstelling tot Fort Batavia maakte de VTV wel reclame voor het gerestaureerde Fort Speelwijk, dat een grote rol had gespeeld in de gewelddadige verovering van Bantam. Dit kan verklaard worden door het dominante idee dat de beginperiode van de VOC relatief onschuldig en geweldloos zou zijn geweest.⁵² Het was daarom minder problematisch om te refereren naar dit militaire monument. Door propaganda te voeren voor Bantam, poogde de VTV deze relatief onschuldige periode in de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië uit te lichten. Ondanks de reclame die de VTV maakte voor Bantam, constateerde de VTV een gebrek aan belangstelling voor deze attractie: ‘although the oldest settlement of the Hollanders in Java was situated in this residency and its scenery is very beautiful, it is a spot which is not often visited and even residents of Java hardly know of its existence’.⁵³ De grote diversiteit aan historisch erfgoed op West-Java werd, ondanks het vaak complexe karakter hiervan, zo neutraal mogelijk beschreven om het op te nemen in het geschiedverhaal van Nederlands-Indië.

1.2. Midden-Java. Continuïteit in de Vorstenlanden

In tegenstelling tot Batavia, het politieke centrum van de Nederlandse koloniale overheid, was de regio Midden-Java volgens de VTV van belang vanwege het authentieke Javaanse karakter. Hier bevonden zich de oude Javaanse steden Soerakarta (of Solo) en Djocjacarta – door de VTV ook wel de ‘Vorstenlanden’ genoemd. Deze steden waren de overblijfselen van het islamitische sultanaat Mataram in Midden-Java. Na een dispuut tussen twee sultans werd het rijk Mataram in 1755 opgedeeld en onder Nederlands gezag geplaatst. De sultans van Djocjacarta en Solo behielden hun titels, maar verloren officiële autoriteit.⁵⁴ Het was in deze regio dat het Indonesische, anti-Nederlandse nationalisme sterke wortels had en Midden-Java werd in de negentiende eeuw gekenmerkt door regelmatige opstanden. De meest ingrijpende hiervan duurde van 1825 tot 1830 en werd geleid door Prins Diponegoro, de oudste zoon van de toenmalige sultan van Djocjacarta. Deze strijd ging de geschiedenis in als de Java-oorlog.⁵⁵

Deze bloederige periode uit het koloniale verleden werd door de VTV heimelijk verzwegen. Zij liet zich opvallend neutraal uit over de islamitische sultanaten. Zo deed de organisatie bewust geen poging om het interieur van de kratons te beschrijven: ‘No attempt shall be made to describe the kraton.’⁵⁶ Wellicht hield de VTV zich op de oppervlakte omdat de paleizen tevens de privéresidenties waren van de sultansfamilie. De voorzichtige positionering ten opzichte van de sultans kan bovendien verklaren waarom de VTV geen aandacht besteedde aan westerse militaire en politieke monumenten in Djocjacarta. Fort Vredenburg, een intacte fortificatie uit de achttiende eeuw en een symbool van

---

⁵² Marieke Bloembergen en Martijn Eickhoff, ‘Re-embarking for ‘Banten’’. The Sultanate that never really surrendered’ in: Marjet Derks e.a., *What’s Left Behind. The Lieux the Mémoire of Europe beyond Europe* (Nijmegen, 2015), 140-148, aldaar 140.

⁵³ Vereniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (1922), 91.

⁵⁴ Anthony Reid, *To nation by revolution. Indonesia in the twentieth century* (Singapore, 2011), 126-127.

⁵⁵ *Ibidem*, 126-127.

⁵⁶ *Tourism in Netherland-India* no. 5 1933.

Nederlandse verovering van de sultanaten bevond zich nabij de kraton maar werd niet genoemd in de reisgids of brochures.⁵⁷ Djocjacarta was immers het culturele en politieke centrum van de Javanen – en referenties naar Nederlandse dominantie over Djocjacarta kon anti-Nederlandse en anti-imperiale sentimenten opwekken. In de propaganda van de VTV was er geen ruimte voor Indonesisch nationalisme, wat een beeld schiep van een probleemloos en stabiel kolonisatieproject.

De VTV verbleemde de politieke problematiek die achter de kratons schuilde en richtte in plaats hiervan de aandacht op het oosterse karakter van de paleizen, waarin de authentieke Javaanse cultuur bewaard was gebleven: '[...] there is a typical Javanese air, since the ancient culture and traditions have been preserved almost unchanged through the ages.'⁵⁸ Culturele overblijfselen van de antieke Javaanse beschaving waren terug te vinden in de kratons van de sultans. Volgens de VTV manifesteerde de oude Javaanse cultuur zich in artistieke uitingen, zoals de traditionele dans die in de paleizen werd opgevoerd voor toeristen, Wajong Wong.⁵⁹ Terwijl in het dominante narratief de komst van de islam in de vijftiende eeuw het einde betekende voor de Hindoe-boeddhistische beschavingen op Java, presenteerde de VTV de islamitische sultanaten juist als behoeder van deze antieke cultuur. De organisatie benadrukte de continuïteit in de geschiedenis van Java door in haar propaganda het conflicterende islamitische en hindoe-boeddhistische erfgoed met elkaar te verenigen. Zowel de islamitische alsook de hindoe-boeddhistische bevolking werden probleemloos opgenomen in het geschiedverhaal van Nederlands-Indië.

Volgens de VTV was het oosterse, Javaanse karakter van de regio van groot cultureel belang. Zij waarschuwde voor het gevaar van westerse invloeden op het oriëntaalse karakter van de paleizen: 'If an incongruous note is struck anywhere it is usually found to be some western intrusion which however beautiful in itself breaks the eastern harmony of the whole.'⁶⁰ In de ogen van de VTV was de oosterse harmonie in de paleizen belangrijk om in stand te houden omdat deze de antieke Javaanse cultuur beschermden. Dit sprak niet alleen de Javanen aan die belang hechtten aan hun eigen culturele erfgoed, maar ook westerse intellectuele toeristen die interesse hadden in de bescherming van de oude hindoe-boeddhistische beschaving. De VTV wees weliswaar op Javaans erfgoed, maar richtte zich in feite op het westerse publiek dat gefascineerd was door de resten van de oude hindoe-boeddhistische beschaving. De tempels waren in de ogen van de VTV dus niet zozeer betekenisvol voor de lokale bevolking, maar met name voor westerse reizigers.

Niet alleen erkende de VTV de rol van de islamitische sultanaten als bescherming van hindoe-boeddhistisch erfgoed: ook islamitische monumenten werden opgenomen in de reisgidsen en brochures om de diversiteit van het Nederlands-Indische verleden te benadrukken. Het belangrijkste waren de overblijfselen van het zogenaamde Waterkasteel, 'Taman Sari', een recreatietuin en badencomplex in

---

⁵⁷ Atlas of Mutual Heritage, 'Fort Vredenburg', <<http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/fort-Vredenburg.17c>> [geraadpleegd op 10-03-2019].

⁵⁸ *Tourism in Netherland-India* no. 6 1929; *Tourism in Netherland-India* no.2 1938.

⁵⁹ *Tourism in Netherland-India* no. 2 1938.

⁶⁰ *Tourism in Netherland-India* no. 5 1933.

1758 gebouwd voor de toenmalige sultan van Djocjacarta. Volgens de VTV was het Waterkasteel aan het einde van de negentiende eeuw vernietigd door een aardbeving en werd het daarna verwaarloosd, maar de reisgidsen en brochures vermeldden niet dat een groot gedeelte van het complex in 1812 was vernietigd door de Britten onder leiding van Sir Thomas Stamford Raffles in zijn strijd tegen de islamitische sultans.⁶¹ Wellicht liet de VTV deze geschiedenis achterwege omdat het een negatieve kant van de Britse koloniale periode belichtte en dit Britse toeristen voor het hoofd kon stoten. Niet alleen Nederlandse militaire episodes werden dus verzwegen, ook militaire onderdrukking door andere westerse mogendheden werd zoveel mogelijk uit het propagandamateriaal geweerd.

Wederom richtte de VTV de blik van de toerist niet op de politieke geschiedenis van de ruïne, maar de esthetische elementen ervan: 'It is possible that the ruins are more artistic to the modern eye than the original would have been, but be that as it may, the present day remains are deserving of a visit'.⁶² De VTV benoemde een andere belangrijke islamitische bezienswaardigheid nabij Djocjacarta: de sultansgraven, of wel 'Pasar Gedeh', waar de lokale bevolking nog steeds offers aan bracht.⁶³ Dit was een plek van herinnering die nog dagelijks een rol speelde in de collectieve herinnering van de Javanen. Door zowel islamitisch als hindoe-boeddhistisch erfgoed een centrale rol te geven in de brochures en reisgidsen van Midden-Java, benadrukte de VTV de diversiteit van de Nederlands-Indische geschiedenis en het inclusieve karakter van het koloniale project.

1.3 De tempels van Midden-Java: een vergane beschaving

Midden-Java had haar historische karakter niet alleen te danken aan de Javaanse cultuurelementen in de Vorstenlanden, maar met name aan de vele hindoeïstische en boeddhistische archeologische vondsten in de regio. De belangrijkste opgravingen, die tevens het meeste bezocht werden door toeristen, waren de boeddhistische Borobudur en het hindoeïstische Prambanan-complex, beide te bezoeken vanuit Djocjacarta. De Borobudur was de hoofdattractie van Java en in 1929 besteedde de VTV een heel nummer van *Tourism in Netherland-India* aan dit monument. Het gedenkteken, waarschijnlijk gebouwd als schrijn voor de resten van Boeddha, dateerde uit de achtste of negende eeuw en was, zo stelde het traditionele verhaal, in vergetelheid geraakt na de komst van de islam. In het bekende discours was de islam de tegenpool van de hindoe-boeddhistische beschaving.⁶⁴ Toch vermeed de VTV, net zoals bij de kratons in Solo en Djocjacarta, om de islam op Java in een negatief daglicht te stellen. Sterker nog, de komst van de islamitische godsdienst werd helemaal niet genoemd in verband met de antieke tempels.

Opvallend genoeg was er een tweede hiaat in de beschrijving van de Borobudur. Alhoewel de tempel in de negentiende eeuw was ontdekt en deels was opgegraven door Thomas Stamford Raffles,

---

⁶¹ Ferdinand Mount, *The tears of the Rajas: mutiny, money and marriage in India 1805-1905* (Londen, 2015), 11.

⁶² *Tourism in Netherland-India* no. 5 1933.

⁶³ Vereeniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (1922), 209.

⁶⁴ Susie Protschky, *Images of the tropics: environment and visual culture in colonial Indonesia* (Leiden, 2011), 104.

erkende de VTV niet dat de Britten een rol hadden gespeeld bij de ontdekking van het monument. Zij wezen enkel op de rol van de Oudheidkundige Dienst hierin.⁶⁵ Deze toe-eigening van Indonesisch erfgoed kan deels verklaard worden doordat de VTV als semi-overheidsorganisatie nauw samenwerkte met de Oudheidkundige Dienst, die belang had bij deze reclame.⁶⁶ Ook wees de VTV de toerist hiermee op de ethische verantwoordelijkheid die de Nederlandse overheid had voor inlands erfgoed en benadrukte hiermee haar patriarchale rol over de kolonie in verleden en heden.

In plaats van de geschiedenis van de tempel te beschrijven, leidde de VTV de blik van de toerist richting de culturele, esthetische waarde van de tempel door te wijzen op haar bijzondere architecturale, kunstzinnige en spirituele aspecten. In haar reisgidsen en brochures ging de VTV in detail in op de bouw van de tempel, de religieuze betekenis van de ornamenten en reliëfs op het bouwwerk.⁶⁷ Ook vergeleek de organisatie de tempel met Hindoe-boeddhistische vondsten in Groot-Azië: ‘In actual size Borobudur can’t compare with Angkor Wat in Cambodia or temples in India, but it surpasses them all in artistic conception and elegance of detail.’⁶⁸ Dit citaat kan als een metafoor worden gelezen voor het Nederlandse koloniale imperium zoals de VTV die graag representeerde. De VTV presenteerde het Nederlandse rijk als niet van groot belang ten opzichte van andere imperia, zoals de Borobudur in grootte niet van belang was ten opzichte van andere tempels. Politiek en economisch gezien was Nederlands-Indië wellicht niet groot, en daarom moesten culturele aspecten worden benadrukt. Volgens de VTV symboliseerde de Borobudur de Javaanse rijkdom aan geschiedenis en culturele ontwikkelingen in het verleden, maar ook in het heden. Dit was wat Nederlands-Indië moest onderscheiden van andere kolonies en de reden dat toeristen Java moesten bezoeken.

Toch sloot de VTV zich, wellicht onbewust, aan bij contemporaine opvattingen over islamitisch Java. Het nabijgelegen Prambanan complex bevatte meerdere Boeddhistische en Hindoeïstische resten verspreid over een groter gebied. De nabijheid van Hindoeïstische resten bij de Boeddhistische Borobudur tempel getuigde volgens de VTV van de verdraagzame cultuur van de oude Javanen: ‘[...] in the cultural sphere of ancient Java these two cults could dwell together in harmony.’⁶⁹ Dit kan worden gezien als een bedekte kritiek op de huidige situatie op Java, waar islamitische onverdraagzaamheid ten opzichte van andere religies een gegeven was. In elk geval kan verondersteld worden dat de antieke Javaanse beschaving voor de VTV als ultiem voorbeeld gold met haar verdraagzaamheid, universele culturele en spirituele waarden. De tempels waren echter onderdeel van een *dead culture* en dus ongevaarlijk: hierdoor konden zij een centrale plaats innemen in de Nederlands-Indische herinneringscultuur.

---

⁶⁵ *Tourism in Netherland-India* no. 5 1935.

⁶⁶ *Tourism in Netherland-India* no. 5 1935; Vereeniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (1922), 207.

⁶⁷ *Tourism in Netherland-India* no. 5 1935; Vereeniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (1922), 207.

⁶⁸ *Tourism in Netherland-India* no. 5 1935.

⁶⁹ *Ibidem*.

Hoofdstuk 2. Toerisme en imperialisme: een westers fenomeen

‘[...] voor den toerist, die in het huidige land, dat hij bezoekt, ook toch zoekt het Verleden, hoe weinig dit ook restte onder de, zich stapelende bovenlaag van het Heden, is dit verzonken koninkrijk wel van historisch en poetisch belang.’⁷⁰

Naast de fascinatie voor het hindoe-boeddhistische verleden wijst bovenstaand citaat op Nederlandse schrijver Louis Couperus’ overtuiging dat toeristen Nederlands-Indië bekeken met een historische bril. De neutrale representatie van Nederlands-Indisch erfgoed door de VTV neigde naar een gematigde, inclusieve identiteit waarin diverse soorten bevolkingsgroepen een plaats hadden. Dit was althans het beeld dat in het toeristische propagandamateriaal werd geconstrueerd. In dit hoofdstuk zal worden onderzocht hoe invloedrijk de beeldvorming van de VTV was door te kijken naar de grootste verschillen en overeenkomsten met de herinneringscultuur van toeristen die Java bezochten. Toeristen konden in zekere mate worden beïnvloed door de *tourist gaze*, maar omdat het propagandamateriaal overwegend neutraal en beschrijvend was bleef er voor de reizigers veel ruimte over om aspecten zelf in te vullen. In tegenstelling tot het ideaalbeeld dat de VTV schiep ervaren reizigers immers de dagelijkse werkelijkheid van het leven op Java, wat hun perceptie van het Nederlands-Indische verleden kon beïnvloeden.

2.1 West-Java: de problematiek van koloniaal erfgoed

Een bezoek aan oud-Batavia moest volgens de VTV vooral een esthetische ervaring zijn. Net zoals de reisgidsen en brochures bevatten de reisverslagen talloze aantekeningen over het charmante karakter van de stad met haar oud-Hollandse bruggetjes, huizen en kanalen. Opvallend genoeg hanteerden reizigers zelfs dezelfde begrippen als de VTV, waarbij omschrijvingen als ‘charming’, ‘picturesque’ en ‘architectural’ centraal stonden.⁷¹ Waar de VTV echter de politieke en militaire aspecten van het vroeg-koloniale verleden achterwege liet, Couperus er niet voor om zijn bewondering voor de VOC te uiten. Hij werd door de zeventiende-eeuwse overblijfselen direct herinnerd aan ‘[...] de energie onzer kooplieden-voorvaders [...] geheel het “Westersch effort” van onze stoere zeevaarders en mannen van de Compagnie.’⁷² Couperus bekritiseerde niet alleen de slechte staat waarin de gebouwen waren -

---

⁷⁰ Louis Couperus, *Oostwaarts* (Amsterdam, 1923), 225.

⁷¹ Zie bijvoorbeeld: Adriaan J. Barnouw, *A trip through the Dutch East Indies* (Gouda, 1927), 32; Charles van Dyke, *In Java and the neighboring islands of the Dutch East Indies* (New York, 1929), 299; Bruce R.H. Lockhart, *Return to Malaya* (New York, 1936), 222; Lucian S. Kirtland, *Finding the Worth While in the Orient* (New York, 1926), 297.

⁷² Couperus, *Oostwaarts*, 135.

wat zijn esthetische ervaring negatief beïnvloedde - hij stelde daarnaast dat de VOC niet zozeer een Nederlandse, maar een *westerse* aangelegenheid was.

In tegenstelling tot bovenstaande voorbeelden besteedden verder weinig toeristen in hun werken aandacht aan Nederlandse koloniale monumenten. Het Stadhuis en de Penang Gate werden slechts door enkelingen bezocht. De regio Bantam – volgens de VTV een van de belangrijkste plekken in de Nederlandse koloniale geschiedenis - werd slechts door één reiziger, B.C. de Jonge, bezocht. Alhoewel hiervoor geen eenduidige verklaring te vinden is, spelen wellicht praktische overwegingen mee. Bantam lag namelijk ten westen van Batavia, terwijl de meeste toeristische routes van oudsher richting het oosten gingen en de infrastructuur hier beter was (zie bijlage 2). Ook plekken die het Nederlandse koloniale verleden verheerlijkten werden door bezoekers nauwelijks genoemd, afgezien van enkele toeristen die wezen op de problematiek van historisch erfgoed. Zo was de Amerikaanse kunsthistoricus Charles van Dyke van mening dat monumenten in Weltevreden pretentius waren, met uitzondering van de Zuil van Waterloo.

‘Some of the parks are disturbed by sculpture. The huge Victory in the Wilhelmina Park (Atjeh-monument, auteur) is neither great as sculpture, nor good as garden ornament. The Waterlooplein is not improved by the little green monument on the one side, or the heroic statue of Coen on the other side. The white Waterloo column in the middle of the open space is better because without pretense of any kind. But a monument is always a peril, always a gamble as to whether it will turn out a beauty or a terror.’⁷³

Alhoewel Van Dyke’s aandacht voor de architecturale vorm van de beelden verklaard kan worden door zijn achtergrond als kunstdeskundige, sprak hij zich wel uit over de problematiek van koloniale monumenten, evenals de oud-minister B.C. de Jonge. De Jonge voelde zich ongemakkelijk bij het standbeeld van Van Heutsz omdat het de onderdrukking van de Javanen symboliseerde:

‘De oosterling heeft de eigenaardigheid rechtvaardig gezag zoo goed te kunnen aanvaarden, maar dan moet dat gezag ook rekening houden met een andere eigenaardigheid en er op uit zijn zooveel mogelijk ‘to save their face’’. Onthullingen van Van Heutsz-monumenten hebben m.i. die strekking niet.’⁷⁴

In tegenstelling tot de neutrale manier waarop de VTV de monumenten weergaf in haar reismateriaal, was er onder enkele toeristen aandacht voor het omstreden karakter van deze herinneringsplekken, het verleden waar zij aan refereerden en wat dit mogelijk los kon maken bij de lokale bevolking.

De problematiek rondom koloniale monumenten komt misschien nog wel het beste naar voren bij plekken die verbonden waren met Indonesisch nationalisme. De Amerikaanse journalist Alexander

---

⁷³ Van Dyke, *In Java and the neighboring islands*, 301.

⁷⁴ S.L. Van der Wal, *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge*, 193.

E. Powell en de Nederlandse reiziger Heydeman vonden het Eberveld monument gruwelijk en beaamden de mogelijke onschuld van Pieter Eberveld. Het liefste zagen zij het monument verwijderd worden, zoals Powell het stelde: ‘I should have that grisly reminder of the bad old days taken down’.⁷⁵ De schedel was volgens hen niet meer van deze tijd. Hiermee sloten zij zich deels aan bij de VTV, die stelde dat het incident tot het verleden behoorde en geen rol meer speelde. Hiertegenover stonden de Britse diplomaat Bruce Lockhart en de Deense journalist Aage-Krarup Nielsen. Volgens hen was de schedel weliswaar een overblijfsel uit vroegere tijden, maar was het desalniettemin verbonden met het hedendaagse gevaar van Indonesisch nationalisme. Lockhart stelde dat ‘[...] there might be other Pieter Elberfelds, more dangerous and more cunning because they were better educated.’⁷⁶ Nielsen betrok hierbij ook het kanon Marian Besar: ‘In deze stormachtige tijden heeft men zoo'n ‘blijvende herinneringen’ voor de onrustige Javanen van Batavia wel noodig, als waarschuwing, hoe een oproerkraaier gestraft wordt en een verdienstelijk Gouverneur-generaal geëerd.’⁷⁷ De diverse opinies verschilden van het eenzijdige, neutrale beeld dat de VTV schiep bij deze monumenten. Toeristen daarentegen gaven hun eigen invulling aan de mogelijke betekenis van ervan, afhankelijk van hoe reëel zij het politieke gevaar van Indonesisch nationalisme achtten.

Lockhart onderstreepte niet enkel het gevaar van Indonesisch nationalisme, hij was daarbij een groot bewonderaar van Nederlandse koloniaal erfgoed. Lockhart was onder de indruk van de manier waarop de Nederlanders hun koloniale geschiedenis in stand hielden. Het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen herinnerde Lockhart aan de glorie-dagen van de VOC: ‘the greatest of all generals [...] austerity, courage, rigidity of the early Calvinists [...] Far more imposing picture than the white ducks of the modern Dutchmen’⁷⁸. Hiermee uitte Lockhart kritiek op het Nederlandse koloniale bestuur, dat volgens hem het verval van de koloniale macht tekende na de dood van Van Heutsz. Het standbeeld van Van Heutsz was in zijn opinie dan ook ‘the finest European monument in the East’⁷⁹ Zijn omschrijving van het beeld als ‘Europees’ in plaats van Nederlands was karakteriserend voor de manier waarop veel toeristen naar de Nederlandse koloniale geschiedenis keken. Net zoals Couperus zag Lockhart het imperiale project in Nederlands-Indië bovenal als een Europees fenomeen, waar meerdere westerse mogendheden een rol in hadden gespeeld.

Het belang van westers erfgoed in Nederlandse koloniale context komt ook naar voren bij buitenlandse toeristen die actief op zoek waren naar overblijfselen van Britse geschiedenis in Nederlands-Indië. Lockhart dacht bij zijn aankomst in Tandjong Priok aan de Engelse zeehelden die hier ooit aangemeerd hadden en bekritiseerde het feit dat Nederlanders hem niet over de Britse helden

---

⁷⁵ Alexander E. Powell, *Where the Strange Trails Go Down* (New York, 1922), 134. Zie ook: W.J. Heydeman, *Mijn kruistocht door Indië* (Amsterdam, 1930), 73: ‘Toch gaan er tegenwoordig stemmen op, die twijfel uitspreken aan zijn schuld en die in elk geval dit herinneringsteeken verwijderd wenschen te zien.’

⁷⁶ Lockhart, *Return to Malaya*, 225.

⁷⁷ Aage Krarup-Nielsen, *In het land van kannibalen en paradijsvogels*, vert. Claudine Bienfait (Amsterdam, 1930), 48.

⁷⁸ Lockhart, *Return to Malaya*, 227.

⁷⁹ *Ibidem*, 227.

konden vertellen.⁸⁰ Met name Sir Thomas Raffles kreeg in de ogen van Engelse en Amerikaanse toeristen niet genoeg aandacht. Zo constateerde Lockhart het gebrek aan een monument in de wijk Meester Cornelis: ‘Its attraction had to be suggested by my own imagination. It was here that in 1811 the British expeditionary force had fought the decisive battle for the conquest of Java [...] the modern Dutchman admires Raffles, but has no affection for him.’⁸¹ De verwaarlozing van de Britse koloniale periode is ook terug te zien bij reizigers die de botanische tuinen in Buitenzorg bezochten. Nederlandse toeristen besteedden niet veel aandacht aan het graf van Lady Raffles, maar Britse en Amerikaanse toeristen bekritiseerden de moeilijke vindbaarheid van de tombe en de slechte staat waarin die verkeerde.⁸² De manier waarop de VTV het verleden van Nederlands-Indië representeerde werd actief gecontesteerd door toeristen en dit leidt tot een beeld waarin meer aandacht is voor Europees erfgoed.

2.2 Midden-Java. Onrust in de Vorstenlanden

In overeenstemming met de reisgidsen en brochures van de VTV waren toeristen ervan overtuigd dat de authentieke Javaanse cultuur in de Vorstenlanden te vinden was. Waar de VTV zich echter politiek neutraal opstelde ten opzichte van de islamitische sultanaten, waren toeristen, ongeacht hun achtergrond, unaniem negatief over de kratons. Zij hanteerden beschrijvingen als ‘tawdry’, ‘dilapidated’, ‘burlesque’, ‘pomp and gaudy’ en ‘voosheid en schijn van uiterlijke praal’.⁸³ De negatieve beschrijvingen van de reizigers zijn wellicht te verklaren door hun dagelijkse ervaring met het reizen door Java, waardoor het gevaar van Indonesisch nationalisme en islamitische opstandelingen voor hen dichtbij was. Bovendien waren zij zich als westerse toeristen bewust van de onrust in de Franse en Britse imperia, waar vergelijkbare onafhankelijkheidsbewegingen waarden.

De VTV omschreef de sultanaten als ongevaarlijk, maar dit was niet het geval volgens toeristen, aldus de Amerikaanse schrijver Paul Drennan Cravath: ‘Djokia and Solo are interesting because they are the capitals of two Sultans of former greatness whom the Dutch have deemed it wise to continue in nominal power.’ Lockhart omschreef Djocjacarta zelfs als ‘the heart of Javanese life and Javanese nationalist movement’.⁸⁴ Voor reizigers was het niet problematisch om monumenten te omschrijven die

---

⁸⁰ Ibidem, 223: ‘Ahmat, of course, had never heard of Cook or Bligh, nor could I discover any details about their stay in Batavia even from the Dutch officials and professors who, in striking contrast to the British in Malaya, have a profound knowledge of the history of the East Indies.’

⁸¹ Lockhart, *Return to Malaya*, 228.

⁸² Ibidem, 232-233: ‘This monument is a slight Dutch atonement for an insult over a hundred years standing. Unfortunately, it was almost the only thing I saw in Java that was ill-cared for, and untidy.’ Zie ook: Powell, *Where the Strange Trails Go Down*, 132.

⁸³ Kirtland, *Finding the Worth While in the Orient*, 300-301: ‘The native ruler – heavily subsidized by the Dutch government – has retired to his new walled-in tawdry palace [...] The place is a burlesque – but not intentionally so.’; Powell, *Where the Strange Trails Go Down*, 138: ‘[...] the kraton of the Sultan is really a royal city in the heart of his capital. [...] first impression: tawdriness and dilapidation.’; Paul Drennan Cravath, *Letters home from the Far East and Russia* (New York, 1931), 29: ‘They live in great pomp in gaudy palaces.’; C.P. Gunning, *Naar Grooter Nederland* (Den Haag, 1926) 61: ‘[...] men voelt de voosheid en den schijn van deze uiterlijke praal’.

⁸⁴ Lockhart, *Return to Malaya*, 255.

symbool stonden voor de Nederlandse autoriteit in het politieke hart van Java, zoals het Gouvernementsgebouw en Fort Vredenburg in Djoejacarta. Onder andere Powell omschreef de achttiende-eeuwse fortificatie Vredenburg als '[...] a visible symbol of Dutch authority and as a warning to the disloyal that that authority is backed up by cannon.'⁸⁵ Toeristen gingen in tegen het neutrale en vreedzame beeld dat de VTV als overheidsinstantie schiep van de Nederlandse kolonie.

Toch gingen reizigers, in navolging van de VTV, op zoek naar overblijfselen van de authentieke Javaanse cultuur in de sultanaten. Westerse toeristen waren immers gefascineerd door de oude hindoe-boeddhistische beschaving, een voorkeur waar de VTV in haar toeristische literatuur op inspeelde. De bezoekers van de sultanaten waren van mening dat de antieke cultuur tot uiting kwam in de traditionele dans die werd opgevoerd in de kratons.⁸⁶ Volgens Couperus was deze keizerlijke dans zelfs 'voor den toerist van meer belang dan den Boeroeboedoer!'⁸⁷ Toch was deze toeristische zoektocht naar origineel Javaans erfgoed niet voor alle toeristen onproblematisch. Zo was Neerlandicus A.J. Barnouw bijvoorbeeld niet onder de indruk van de dans die voor de toeristen werd opgevoerd en was dit volgens hem niet authentiek, maar juist 'a fake formality specially staged for Europeans'.⁸⁸ Terwijl de meeste reizigers werden beïnvloed door de toeristische propaganda van de VTV, waren enkelen zich dus bewust van het constructieve karakter van toeristische attracties.

Net zoals de VTV waren toeristen ervan overtuigd dat het Javaanse erfgoed in de kratons beschermd moesten worden tegen westerse invloeden. Zo merkten meerdere reizigers op hoe ongepast de westerse elementen in de paleizen waren, met name omdat zij het oriëntaalse geheel aantastten.⁸⁹ Het middeleeuwse karakter van de kratons werd bedreigd door moderne westerse ideeën. Dit kan het beste worden geïllustreerd met de woorden van Barnouw:

'Their courts are repositories of an ancient civilization, which is doomed to perish in the developing organization of native life on principles adapted to modern needs and ideas. Its beauty can be saved from extinction only by preserving the atmosphere in which alone it can survive.'⁹⁰

---

⁸⁵ Powell, *Where the Strange Trails Go Down*, 136.

⁸⁶ Zie o.a.: Barnouw, *A trip through the Dutch East Indies*, 51: 'Their sacred character has preserved these dances through the ages. Hence it is possible to recognize movements of present-day dances of Solo in the sculptured reliefs of the Boroobodoor, a Buddhist monument of more than a thousand years ago.'; Kirtland, *Finding the Worth While in the Orient*, 303: '[...] it is the most likely place where the traveller may become acquainted with the culture of old Java: plays and dances.'

⁸⁷ Couperus, *Oostwaarts*, 195.

⁸⁸ Barnouw, *A trip through the Dutch East Indies*, 157. Zie ook: Lockhart, *Return to Malaya*, 323: 'I felt quite erroneously, of course that the efficient organisers of the K.P.M. had arranged the show for the tourists' special benefit.'

⁸⁹ Zie o.a.: Barnouw, *A trip through the Dutch East Indies*, 48-49: 'Victorian furniture, a few French engravings, four winged angels of white marble looked strangely out of place. Symptons of a surface of intrusion of westernism.'; Kirtland, *Finding the Worth While in the Orient*, 300. '[...] dilapidated throne room heaped with European gilt furniture'; Lockhart, *Return to Malaya*, 275: 'The public rooms are an incongruous mixture of oriental magnificence and the worst examples of modern vulgarity. It is the stronghold of Islam, but [...] a marble statue of a Christian angel.'

⁹⁰ Barnouw, *A trip through the Dutch East Indies*, 50.

Westerse, moderne ideeën brachten volgens Barnouw ‘the developing organization of native life’ op gang, waarmee hij duidde op nationalistische bewegingen in de Vorstenlanden. Waar de VTV poogde de continuïteit tussen de antieke beschaving en de islamitische sultanaten te benadrukken, zette Barnouw de twee beschavingen neer als elkaars tegenpolen.

Ondanks dat reizigers waarschuwden voor inlandse nationalistische en islamitische bewegingen, bezochten zij dezelfde islamitische monumenten die werden uitgelicht door de VTV. De sultansgraven bij Pasar Gedeh werden slechts door twee reizigers bezocht, wat wellicht verklaard kan worden door de slechte bereikbaarheid.⁹¹ Het Waterkasteel daarentegen werd door vrijwel elke toerist bezocht. Couperus bekritiseerde de verwaarlozing van de ruïne en stelde het islamitische Waterkasteel gelijk aan antiek Javaanse erfgoed: ‘nu is het eigenlijk een nationaal monument, even goed als de Boeroeboedoer, maar de vergrauwde en vergroende steenen brokkelen af [...] niemand acht het Waterkasteel dan de enkele Javaanse vrouwen, die hier offeren.’⁹² Hiermee sloot Couperus zich aan bij de patriarchale opvatting van de Nederlandse overheid dat de Javanen geen zorg konden dragen voor hun eigen erfgoed. Zijn kritiek op de Javaanse omgang met hun fysieke historische erfgoed staat echter alleen: het esthetische beeld dat de VTV schiep van het Waterkasteel komt overeen met de meeste beschrijvingen van bezoekers, bij wie het complex juist in vervallen staat een romantisch gevoel opwekte.⁹³

2.3 De tempels van Midden-Java: de toekomst van Nederlands-Indië

De Borobudur, volgens de VTV de hoofdattractie van Java, werd zonder uitzondering door reizigers bezocht. Net zoals de VTV accentueerden ook toeristen de culturele waarde van de tempel en belichtten zij de artistieke, spirituele en architecturale aspecten. Alhoewel de beschrijvingen van de Borobudur grotendeels overeenkwamen met de VTV, waren toeristen minder neutraal over de historische achtergrond van het monument. Het eerste verschil was de unanieme opvatting onder reizigers dat Thomas Raffles een belangrijke rol had gespeeld bij de ontdekking en de eerste opgravingen van het de Borobudur, terwijl de VTV dit fragment uit de geschiedenis opvallend genoeg weg liet. Zoals ook al duidelijk werd bij de monumenten in Batavia was de Britse koloniale periode voor enkele toeristen van groot belang, maar ook Nederlandse bezoekers beaamden de rol van Raffles.⁹⁴ De reizigers deelden – als zijnde Europese toeristen - een algemeen beeld over de rol die Groot-Brittannië had gespeeld bij het onderhouden van Indonesisch erfgoed.

---

⁹¹ E.M.R Furnée-Asser, *Onze reis naar Indië* (Den Haag, 1927), 54-56: Furnée-Asser vermeldt hier dat de graven erg moeilijk te vinden zijn en dat er vele steile trappen beklommen moeten worden om de graven te bereiken. Deze praktische voorwaarden tekenen Furnée-Assers negatieve ervaring met Pasar Gedeh.

⁹² Couperus, *Oostwaarts*, 212.

⁹³ Lockhart, *Return to Malaya*, 270: ‘In its ruined state it has an atmosphere of old-world romance which I found wholly fascinating.’; Kirtland, *Finding the Worth While in the Orient*, 302. ‘[...] even in ruin it is a romantic spot.’

⁹⁴ Zie bijvoorbeeld: C.P. Gunning, *Naar Groot-Nederland*, 93; Barnouw, *A trip through the Dutch East Indies*, 51-52.

Een nog opmerkelijker verschil ten opzichte van de VTV was de rol die toeristen de islam toebedeelden in de geschiedenis van de Borobudur. Waar de VTV nauwelijks repte over de komst van de islamitische volkeren in de vijftiende eeuw en de gevolgen daarvan voor deze tempel, waren vrijwel alle reizigers van mening dat de Borobudur in deze periode in verval raakte, tezamen met de hindoe-boeddhistische cultuur. Lockhart omschreef de meest bekende theorie: 'The fanatical Mohammedans sought to destroy all temples of other religions, and in order to save their sacred monument the Hindoos are supposed to have covered it with earth.'⁹⁵ Alhoewel niet elke toerist deze verklaring even geloofwaardig vond, schiepen reisverslagen over het algemeen eenzelfde beeld van het niet welwillende en onverdraagzame karakter van de islam ten opzichte van de hindoe-boeddhistische cultuur en religie.⁹⁶ Waar de VTV deze twee periodes in de Indonesische geschiedenis probleemloos samen wilde smeden, lieten toeristen zien dat er haken en ogen aan het verhaal zaten.

Net zoals bij de kratons was de negatieve houding van reizigers ten opzichte van de islam directe verbonden met opvattingen over contemporair Indonesisch nationalisme. Zij zagen namelijk, in tegenstelling tot de VTV, de mogelijkheid dat inlanders zich het hindoe-boeddhistisch erfgoed zouden toe-eigenen met het doel om onafhankelijk te worden, zoals Barnouw verwoordde:

'Dutch science has roused the beauty of ancient Java from its sleep and made it reveal its forgotten story. And when Javanese nationalists today dream and talk of a great future for their island, they invoke it in the name of that great past which the Hollanders have taught them to know and revere.'⁹⁷

Barnouw erkende hiermee de patriarchale rol van de Nederlandse overheid om te zorgen voor inlands erfgoed, maar beaamde ook het gevaar dat onafhankelijkheidsbewegingen de antieke cultuur zouden inzetten voor hun eigen doeleinden. Heydeman ging eveneens in tegen het idee van de VTV dat de tempels onderdeel waren van een *dead culture* en daarom ongevaarlijk. Hij observeerde dat Javanen hun vroegere geloofsovertuigingen nog niet verloren hadden vanwege offerandes die zij nog altijd brachten aan de Boeddhistische ruïnes. Volgens Heydeman was de kenmerkende karaktereigenschap van de Javanen 'kinderlijk en bijgeloovig, en daardoor gemakkelijk tot ontevredenheid op te zwepen door enkelingen, die gaarne in troebel water willen vissen'.⁹⁸ In tegenstelling tot de VTV was het

---

⁹⁵ Lockhart, *Return to Malaya*, 269.

⁹⁶ Kirtland, *Finding the Worth While in the Orient*, 302-303: 'The theory that priests concealed the temples and monuments is ingenious but hardly convincing [...] it is more likely the jungle preserved them. Mohammedanism is not a tolerant creed, and in Java it seems to have been incredibly lethal toward allowing even remembrance of the responded civilization of the Buddhist kings. Even sites of great temples and monuments were forgot.'; Van Dyke, *In Java and the neighboring islands*, 238: 'According to tradition [...] natives hid the monument from the Mohammedan invaders [...] but the tale of covering for six hundred years seems unbelievable. Probably nature hid it from the casual view.'

⁹⁷ Barnouw, *A trip through the Dutch East Indies*, 52.

⁹⁸ Heydeman, *Mijn kruistocht door Indië*, 120: 'Maar de Javaan, die oorspronkelijk animist was, heeft in werkelijkheid de vroegere geloofsovertuigingen nog niet geheel verloren [...] offerandes of bloemen op Boeddhistische ruïnes [...] waaraan een legende verbonden is en op plekken die als heilig worden beschouwd. Karaktereigenschappen der Javanen [...] kinderlijk en bijgeloovig en daardoor gemakkelijk tot ontevredenheid op te zwepen door enkelingen, die gaarne in troebel water willen vissen.'

boeddhistische erfgoed voor reizigers niet enkel onderdeel van het rijke Indonesische verleden, maar gaf het ook een toekomstbeeld waarin de macht van de koloniale overheid in het gedrang zou komen.

Hoofdstuk 3. Toeristische interactie

‘No traveller needs consider himself bound to proceed along a beaten track. All tracks are safe to travel by and residents know the country better than the best guidebook. Those who have not time enough to wander in this leisurely and most delightful fashion, can obtain all directions that they need at the Official Tourist Bureau in Weltevreden. There they will be told what sights to see in Batavia.’⁹⁹

Bovenstaande uitspraak van Barnouw toont sterke overeenkomsten met de *second tourist gaze*, waarbij de toerist zich bewust was van het constructieve karakter van toeristische attracties en actief op zoek was naar een authentieke ervaring. In de opinie van Barnouw was het aan reizigers zelf om de ‘beaten track’ te ontwijken. Dit hoofdstuk analyseert de interactie tussen toeristen en de VTV en de onderhandeling die plaats vond op het gebied van historische attracties. Terwijl de meeste toeristen de selectie van en beeldvorming over historisch erfgoed door de VTV overnamen, waren er ook enkelen die kritisch reflecteerden op het geconstrueerde karakter van het propagandamateriaal. Niet alleen wordt achterhaald in hoeverre toeristen gestuurd werden door de VTV, maar ook zal duidelijk worden hoe reizigers de vorm en inhoud van de toeristische propaganda konden beïnvloeden.

3.1 Een efficiënt propaganda-apparaat

Alhoewel het problematisch kan zijn om te achterhalen wat precies de invloed was van de VTV op reizigers, is het wel mogelijk om de communicatieve structuren van de organisatie na te gaan. Met name vanaf 1927 nam het propagandistische karakter van de reisorganisatie toe. Het besluit tot het oprichten van het tijdschrift *Tourism* was volgens de VTV een der meest bruikbare middelen om tot het gestelde doel te geraken: namelijk het vergroten van de aandacht voor Nederlands-Indië. Het nieuwe tijdschrift werd op kunstpapier gedrukt en de VTV benadrukte het belang van kleurenafbeeldingen in hun propaganda, ‘[...] van welker wervingskracht wij meer verwachten dan van een groot aantal woorden.’¹⁰⁰ De brochures werden elke twee maanden in grote oplages ‘[...] over de geheele beschaafde wereld verspreid.’¹⁰¹ De VTV benadrukte de doelmatige distributie van hun propagandamateriaal: de brochures en posters werden verspreid naar spoorweg-, scheepvaart- en luchtvaartmaatschappijen, toeristenbureaus, hotels, clubs en sociëteiten, universiteiten, bibliotheken en hooggeplaatste personen. Toeristen die door Nederlands-Indië reisden en verbleven hadden grote kans om in aanraking te komen met het propagandamateriaal van de VTV.

Toch reikte de invloed van de VTV verder dan enkel de reisgidsen en brochures die zij publiceerde. Bezoekers van Java konden een fysiek bezoek brengen aan het hoofdkantoor in Batavia

---

⁹⁹ Barnouw, *A trip through the Dutch East Indies*, 41.

¹⁰⁰ Tweeëntwintigste Jaarverslag Der Vereeniging Toeristenverkeer 1929 (Batavia, 1929).

¹⁰¹ Drieëntwintigste Jaarverslag Der Vereeniging Toeristenverkeer 1930 (Batavia, 1930).

voor informatie of een van de afgevaardigden in Djocjacarta of Surabaya. Tevens had de VTV nauw contact met reisagenten en reisbureaus over de hele wereld, waarvoor zij reisschema's opstelde.¹⁰² De familie Furnée liet tijdens haar bezoek aan Java zelfs een persoonlijk reisschema opstellen voor een rondreis en huurde een gids en een auto bij het kantoor van de VTV.¹⁰³ Ook Kirtland raadde medereizigers aan om een bezoek te brengen aan het VTV-kantoor en maakte gebruik van een vooropgezet reisschema.¹⁰⁴ Op deze manier kon de VTV toeristen langs historische plekken leiden die volgens haar van belang waren en die het diverse, stabiele en inclusieve verleden van Nederlands-Indië moesten laten zien.

Naast de fysieke aanwezigheid van het reisbureau in Batavia werkte de VTV samen met grote hotels en vervoersmaatschappijen in Nederlands-Indië, zoals de N.I.S. (Nederlands-Indische Spoorwegmaatschappij) en de KPM (Koninklijke Pakketvaart Maatschappij). Deze samenwerking was essentieel in het promoten van historische attracties. Zo hield de VTV bijvoorbeeld in 1908 een bespreking met lokale autoriteiten in Djocjacarta en de N.I.S. inzake het 'gemakkelijk maken van het bezoeken van den Borobodoer [...] voor vele toeristen een groot aantrekkingspunt op Java.'¹⁰⁵ In samenwerking met de overheid werd de weg naar de Borobudur gerestaureerd en werden er goedkopere treinkaartjes aangeboden tussen de tempel en Djocjacarta om de reis aantrekkelijker te maken. Op deze manier bepaalde de VTV niet alleen welke toeristische trekpleisters belangrijk waren, maar ook dat deze bereikbaar en betaalbaar waren voor reizigers.

3.2 Erfgoed en de zoektocht naar een 'authentieke ervaring'

Door de nauwe samenwerking van de VTV met de koloniale overheid, vervoersmaatschappijen, reisorganisaties en haar fysieke aanwezigheid op Java beïnvloedde de toeristische organisatie de plaatsen die toeristen selecteerden op hun reis. Ondanks de diverse afkomst en verschillende motieven van reizigers, leken zij – op enkele uitzonderingen na - gebonden te zijn aan de historische attracties op Java die de VTV in haar propagandamateriaal belichtte. Niet alleen stuurde de VTV de reisschema's van toeristen; zij beïnvloedde ook de manier waarop reizigers naar historisch erfgoed keken. Dit kan het beste geïllustreerd worden door het bezoek van Kirtland aan de Borobudur:

'At Weltevreden the Tourist Bureau furnishes travellers with a typewritten copy of a manuscript that tells the little that is known of the Boroboedoer. The author is content to acknowledge that the facts are few. But the manuscript does give a helpful digest of the picture stories of the relief carvings of the galleries

---

¹⁰² Tweeëntwintigste Jaarverslag Der Vereeniging Toeristenverkeer 1929 (Batavia, 1929).

¹⁰³ Furnée-Asser, *Onze reis naar Indië*, 43: '[...] even te voet naar het reisbureau, waar een plan zou worden opgemaakt voor de verdere reis, per auto, over Java'

¹⁰⁴ Kirtland, *Finding the Worth While in the Orient*, 297-298: 'Before leaving Weltevreden you should pay a visit to the Official Tourist Bureau. You will be given an armful of maps and time-tables. This Bureau will lend its friendly aid in countless ways. You may wish to engage a servant interpreter for your tour; or you may wish to motor through the island. The Bureau will lend you its advice.'

¹⁰⁵ Eerste Jaarverslag Der Vereeniging Toeristenverkeer 1908 (Batavia, 1908).

as they have been interpreted by scholars. To follow the progress of these stories you must turn to the left as you follow the platforms. The ancient workers yielded reverence to the stupa by always keeping it to their right.’¹⁰⁶

Kirtland gebruikte de brochure van de VTV waarin letterlijk beschreven stond hoe toeristen de tempel moesten bekijken. Via deze propaganda maakte de VTV Kirtland bewust van het feit dat de oude Javanen op deze manier de tempel vereerden. Dit voegde een extra dimensie toe aan zijn toeristische ervaring, waardoor hij ervan overtuigd raakte dat hij direct verbonden was met authentiek Java.

De authentieke ervaring stond centraal bij reizigers die zich graag wilden onderscheiden van de gewone toerist. Barnouw merkte op dat het niet nodig was om het reisbureau in Batavia te bezoeken en dat reizen door Java mogelijk was zonder begeleiding van de VTV. Zijn kritische houding ten opzichte van toerisme verklaart waarom Barnouw twijfelde aan de ‘authenticiteit’ van de Javaanse dansen die werden opgevoerd in Djocjarta. Net zoals Barnouw poogden andere reizigers de ‘beaten track’ te ontwijken om een echter beeld te krijgen van Nederlands-Indië, zo ook de Nederlandse classicus C.P. Gunning: ‘[...] het gaf mij de gelegenheid hem iets nader te laten kennismaken met een kant van Indië die de tourist niet ziet, en ook niet behoeft te zien, doch die voor den Hollander, die Indië ziet als ‘Grooter Nederland’ niet verborgen mag blijven.’¹⁰⁷ Alhoewel zowel Gunning als Barnouw twijfelden aan de authenticiteit van het gebaande pad dat de VTV uitzette is het opvallend dat zij desalniettemin in hun reisverslag exact dezelfde locaties beschrijven als de VTV in haar reisgidsen en brochures.

De pogingen van toeristen om zich te onderscheiden van de massa was problematisch door de grote invloed van de toeristische infrastructuur van de VTV. Reizigers die een reisgids gebruikten werden in hun interpretatie van historisch erfgoed soms – bewust of onbewust - beïnvloed door de VTV. Dit kan het beste worden geïllustreerd door de manier waarop Powell het vroeg-koloniale erfgoed in Batavia beschreef in zijn reisverslag. Zijn werk, waarin hij zijn persoonlijke ervaringen met Java opschrijft, vertoont opvallende overeenkomstigheid met de reisgids van de VTV, geïllustreerd met de volgende citaten:

Citaat 1 (Powell): ‘Old Batavia contains very few relics of the early days, but it is quaint and delightfully picturesque and its canals add much to its individuality and charm.’¹⁰⁸

Citaat 2 (reisgids VTV): ‘Old Batavia contains very few relics of the early days, but it is a quaint and delightfully picturesque town, its canals adding much to its charm to the stranger.’¹⁰⁹

---

¹⁰⁶ Kirtland, *Finding the Worth While in the Orient*, 304.

¹⁰⁷ C.P. Gunning, *Naar Grooter Nederland*, 130.

¹⁰⁸ Powell, *Where the Strange Trails Go Down*, 132.

¹⁰⁹ Vereeniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (Batavia, 1922), p. 99.

Uit de gelijkenis tussen bovenstaande citaten blijkt dat Powell hoogstwaarschijnlijk gebruik maakte van de reisgids van de VTV. Ondanks dat Powell zich kritisch opstelde ten opzichte van omstreden historisch erfgoed, zoals het Eberveld monument en het gebrek aan Brits erfgoed op Java, was de beeldvorming van oud-Batavia als een ‘quaint en picturesque town’ zo effectief dat Powell – bewust of onbewust – deze esthetische kenmerken overnam in zijn reisverslag. Zijn gebruik van een Nederlandse reisgids tekende zijn ervaring, die eigenlijk authentiek en persoonlijk moest zijn.

In enkele gevallen waren toeristen bewust in interactie met het propagandamateriaal van de VTV als het ging om historische monumenten. Bruce Lockhart reisde met een gids van de VTV, maar had actief kritiek op de inhoud: ‘I smiled cynically when I turned to Meester Cornelis in my Dutch guidebook. The place was dismissed in one sentence: ‘nothing of interest here to the tourist.’”¹¹⁰ Hiermee verwees Lockhart naar het gebrek aan een verwijzing naar de Britse veldslag die hier had plaatsgevonden. Toch, ondanks zijn kritische houding ten opzichte van de Nederlandse reisgids, nam ook Lockhart beschrijvingen over van de VTV. Bij zijn bezoek aan Djocjarta beschreef Lockhart de ruïne van het Waterkasteel: ‘It was once a kind of Oriental Trianon’.¹¹¹ Deze bewoording kwam exact overeen met de manier waarop de VTV het Waterkasteel beschreef en leek dus overgenomen uit de Nederlandse reisgids waarmee Lockhart reisde.¹¹² De (on)bewuste interactie tussen toeristen en de reisgidsen en brochures van de VTV levert een tegenstrijdig beeld op, waarbij de reiziger enerzijds actief op zoek is naar ‘authentiek Java’, maar anderzijds niet kan ontkomen aan de toeristische constructies van de VTV.

3.3 Het westers paradigma

Een belangrijk onderdeel van het propaganda-apparaat van de VTV was dat de organisatie op de hoogte bleef van de reizigers die Nederlands-Indië bezochten. Het was volgens de organisatie van belang dat bezoekers een positieve ervaring hadden met de kolonie, zodat zij ‘geestdriftig teruggekeerde toeristen’ werden die via mond-op-mond reclame hun positieve visie op de kolonie konden verspreiden.¹¹³ De VTV hield de ervaringen van reizigers in de gaten en speelde hierop in: ‘Een aparte map met beoordelingen van toeristen over hun ervaringen in Nederlands-Indië wordt in onzen kantoren ter inzage gehouden. Verder herinneren wij slechts aan het belangwekkende reisdagboek van den Heer C.K. Elout en het werk van Dr. Gunning “Naar groeter Nederland”’.¹¹⁴ Met name het reisverslag van C.P. Gunning sloot aan bij de visie van de VTV waarin de banden tussen inwoners van moederland en kolonie versterkt

---

¹¹⁰ Lockhart, *Return to Malaya*, 229.

¹¹¹ Ibidem, 270.

¹¹² Vereeniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (1922), 207.

¹¹³ Twintigste Jaarverslag Der Vereeniging Toeristenverkeer 1927 (Batavia, 1927).

¹¹⁴ Negentiende Jaarverslag Der Vereeniging Toeristenverkeer 1926 (Batavia, 1926).

zouden worden.¹¹⁵ Het waren dus niet alleen toeristen die reflecteerden op het propagandamateriaal van de VTV, de toeristische organisatie reageerde ook actief op de reisverslagen die bezoekers publiceerden.

Deze interactie leidde tot een aantal opvallende aanpassingen in het propagandamateriaal van de VTV, met name in de beschrijving van monumenten die refereerden aan Indonesisch nationalisme. Het Eberveld monument, dat herinnerde aan een Indonesische opstand in de zeventiende eeuw, werd in de reisgids van 1922 omschreven als een zeer belangrijke plek en de VTV besteedde haast een hele alinea aan de omschrijving.¹¹⁶ Uit de reisverslagen bleek echter dat het monument niet onomstreden was: sommige reizigers zagen het liever verwijderd worden. Alhoewel de schedel pas in 1942 door de Japanners verwijderd werd, wiste de VTV de plek eerder uit haar propaganda. In de brochures vanaf 1927 was het Eberveld monument compleet verdwenen in de beschrijving van oud-Batavia.¹¹⁷ Ook het heilige kanon, dat verbonden was met een inlandse mythe van Indonesische onafhankelijkheid, nam in de brochures geen belangrijke plek meer in en werd slechts enkele keren genoemd zonder omschrijving.¹¹⁸ De VTV was zich mogelijk bewust van de weerstand die deze plekken van herinnering konden oproepen bij zowel westerse toeristen als Javanen. De VTV poogde het symbool van neergeslagen verzet uit de Nederlands-Indische geschiedenis te wissen. Liever schiep de organisatie een beeld van het koloniale project waarin opstanden en militaire onderdrukking geen plaats hadden.

Eenzelfde ontwikkeling leek plaats te vinden in de veranderde omschrijving van de wijk Meester Cornelis. In de reisgids van 1922 werd de wijk afgedaan als 'nothing of interest for the tourist here'. In de brochure uit 1929 is deze zin echter verwijderd en verwees de VTV naar een monument voor de Slag van Meester Cornelis, '[...] one of the most sanguinary battles of the campaign in which the English captured Java at the time of Sir Stamford Thomas Raffles.'¹¹⁹ De VTV leek beïnvloed te zijn door de toeristen die kritisch reflecteerden op hun propagandamateriaal en ging hierover in onderhandeling. In plaats van dit stuk omstreden geschiedenis uit te wissen of te overschrijven, werd het juist opgenomen in de geschiedenis van Nederlands-Indië. Terwijl de VTV de herinneringen aan politieke en militaire onderdrukking van de Javanen uitwiste, was deze veldslag niet problematisch omdat de slag werd uitgevochten tussen Europeanen onderling. In de visie van Britse toeristen was het Nederlandse imperiale project onderdeel van een westers fenomeen en zij claimden daarom een plek in de Nederlands-Indische herinneringscultuur. De VTV speelde in op dit paradigma en paste het westerse karakter van Nederlands-Indië aan door Brits erfgoed een prominente plaats te geven in haar propagandamateriaal.

---

¹¹⁵ C.P. Gunning, *Naar Grootere Nederland*, 88: '[...] dat bij ons het koloniale en het nationale sentiment niet meer twee van elkaar gescheiden gewaarwordingen blijven. Laat ons aangorden om af te maken het grootsche werk ginds in verre gewesten door onze voorvaderen begonnen!'

¹¹⁶ Vereniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (1922), 103-104.

¹¹⁷ Kester Freriks, *Echo's van Indië: de onafhankelijkheid van Indonesië in verhalen en herinneringen* (Amsterdam, 2015), 19-21.

¹¹⁸ *Tourism in Netherland-India* no. 1 1939.

¹¹⁹ *Tourism in Netherland-India* no. 1 1929.

Conclusie

De openingscitaten van deze scriptie over de historische attracties van Bantam wijzen op de eigenaardige manier waarop toerisme de complexiteit van erfgoed in koloniale context kon verbloemen. Gezien het commerciële karakter van toerisme is dit niet heel verassend. Uit deze studie blijkt echter dat erfgoed niet alleen werd gepromoot vanwege commerciële doeleinden, maar dat het daarbij een sterke ideologische lading had. De representatie van het Nederlands-Indische verleden speelde voor zowel de VTV als toeristen een belangrijke rol. Mede door de gebrekkige aandacht voor een Nederlandse imperialistische cultuur is er nog geen onderzoek verricht naar de relatie tussen toerisme en herinneringscultuur. Deze scriptie geeft hier meer inzicht in.

De VTV – als semi-overheidsinstelling - was wellicht de belangrijkste *stakeholder* in het aanmoedigen van toerisme naar Nederlands-Indië en de koloniale overheid droeg via deze organisatie haar ideologie uit. In een internationale politieke context van groeiende anti-imperialistische sentimenten moest de Nederlandse koloniale overheid een nieuw beeld van Nederlands-Indië creëren dat de kolonie aantrekkelijk zou maken voor bezoekers. Met deze gedachte in het achterhoofd zijn de bronnen van de VTV geanalyseerd. Hieruit blijkt dat de toeristische organisatie Nederlands-Indië presenteerde als stabiel en probleemloos. De VTV gebruikte erfgoed om dit beeld van de kolonie uit te dragen. Zij neutraliseerde koloniaal erfgoed dat herinnerde aan politieke, militaire of culturele onderdrukking in het verleden en bagatelliseerde het bestaan van nationale onafhankelijkheidsbewegingen. Hiermee rechtvaardigde de VTV de aanwezigheid van Nederland in de kolonie in het heden. De toeristische organisatie verheerlijkte monumenten uit het Nederlandse koloniale verleden niet, maar leidde de blik van internationale bezoekers naar de esthetische elementen hiervan en wees op de grote diversiteit aan zowel Javaans, Nederlands als Europees erfgoed. Deze diversiteit aan cultuur kenmerkte Nederlands-Indië ten opzichte van andere bestemmingen.

De politieke onrust in buitenlandse kolonies betekende niet alleen dat Nederlands-Indië zich opnieuw moest positioneren tegenover een anti-imperialistisch, Amerikaans publiek. Het was daarbij zaak voor de overheid om de inwoners van het rijk met elkaar te verbinden. Via toerisme kwamen Nederlanders direct in contact met de inwoners van Java en via het aanwezige erfgoed met de geschiedenis van Nederlands-Indië. De VTV deed in haar propagandamateriaal een poging om het geschiedverhaal van Nederlands-Indië zo inclusief en universeel mogelijk te presenteren. Hiermee trachtte de VTV om de inwoners van het moederland en de kolonie een gemeenschappelijk verleden te bieden waardoor beide groepen meer betrokken werden bij het koloniale project.

De grote overeenkomsten tussen de historische attracties die de toeristen bezochten met de plekken die de VTV beschreef laten zien hoe invloedrijk de *tourist gaze* was. Toch blijkt dat internationale toeristen het belang van erfgoed anders zagen dan de VTV. Voor hen waren de monumenten op Java fysieke herinneringen aan de hoogtijdagen van het *westerse* of Europese kolonialisme. De reizigers zagen de onrustige internationale politieke situatie in deze periode namelijk

als een aftakeling van de autoriteit van koloniale overheden en daarmee kwam de westerse superioriteit in gevaar. Dit verklaart waarom de hindoe-boeddhistische resten op Java voor de VTV voornamelijk wezen op het rijke culturele verleden van het eiland, terwijl toeristen het gevaar van dit erfgoed inzagen voor de opkomst van toekomstige onafhankelijkheidsbewegingen. Dit is tevens de reden dat zij minder neutraal stonden tegenover de islamitische dominantie in Midden-Java. Door de problematiek van erfgoed bespreekbaar te maken ondermijnden toeristen het stabiele beeld van de kolonie dat de VTV poogde te creëren.

Deze scriptie gaat echter verder dan alleen de verschillen en overeenkomsten tussen toeristen en de VTV. De interactie tussen de toeristische actoren is vaak indirect en onbewust, wat wellicht verklaart waarom het nog nooit eerder onderzocht is. De VTV beïnvloedde toeristen in hun keuze van en betekenisgeving aan monumenten. Reizigers waren op zoek naar een fysieke connectie met het verleden van Java en de VTV speelde hierop in door het erfgoed zo authentiek mogelijk te presenteren. Desalniettemin waren de toeristen op Java zich bewust van het constructieve karakter van toeristische attracties en reflecteerden hier kritisch op. Hiermee oefenden zij onbewust invloed uit op het propagandamateriaal van de VTV. De plek die erfgoed innam in de toeristische literatuur van de VTV werd niet alleen geleid door koloniale overheidsbelangen, maar ook door voorkeuren van toeristen. De VTV bleef immers een commerciële organisatie en wilde bezoekers een unieke ervaring bieden. Hierdoor was de betekenis van erfgoed op West- en Midden-Java tijdens het interbellum onderhevig aan een constant proces van onderhandeling tussen de imperiale ideologie van de overheid en opinies van toeristen.

Dit onderzoek naar de relatie tussen herinneringscultuur en toerisme geeft inzicht in de manier waarop de VTV en toeristen het verleden van Nederlands-Indië verbeeldden. De sterke ideologische lading van toerisme en de nadruk op cultuur biedt een alternatief voor beeld dat historici lang hadden van het Nederlandse imperialisme als uitdrukkelijk ‘commercieel’ en ‘gematigd’. Daarbij maakt deze scriptie duidelijk dat het perspectief van toeristen een waardevolle toevoeging kan zijn in onderzoek naar toerisme en imperialisme en dat dit leidt tot een minder Neerlandocentrisch perspectief. De grote nadruk die reizigers legden op het westerse - en met name het Europese - karakter van kolonialisme biedt namelijk ruimte voor onderzoek waarin geschiedenissen van imperia niet *an sich* behandeld worden, maar in een overkoepelend westers kader. Zowel toerisme als imperialisme waren immers hoofdzakelijk westerse fenomenen in de vroege twintigste eeuw.

Uiteraard zou een uitbreiding van het bronnencorpus een waardevolle toevoeging zijn aan toekomstig onderzoek. In deze scriptie is enkel het perspectief van westerse toeristen en de Nederlandse koloniale overheid belicht. Het zou interessant zijn om te achterhalen of inlanders ook onderdeel waren van toerisme in Nederlands-Indië en welke plaats zij gaven aan erfgoed in koloniale context. Daarnaast kan een grotere kwantiteit aan reisverslagen, buitenlandse reisbureaus en de toevoeging van andere welbezochte eilanden in de Indonesische archipel wellicht nieuwe inzichten bieden. Want, zoals uit deze scriptie blijkt, was de relatie tussen toerisme en herinneringscultuur in imperiale context zeer complex.

Bibliografie

Literatuur:

- Baranowski, Shelley e.a. 'Tourism and empire', *Journal of Tourism History* 7:1-2 (2015), 100-130.
- Bloembergen, Marieke en Martijn Eickhoff, 'Re-embarking for "Banten"'. The Sultanate that never really surrendered' in: Marjet Derks e.a., *What's Left Behind. The lieux the mémoire of Europe beyond Europe* (Nijmegen, 2015), 140-148.
- Bloembergen, Marieke en Martijn Eickhoff, 'A wind of change on Java's ruined temples: archaeological activities, imperial circuits and heritage awareness in Java and the Netherlands (1800– 1850)', *BMGN/The Low Countries Historical Review* 128:1 (2013), 81-104.
- Bloembergen, Marieke, en Martijn Eickhoff, 'Exchange and the protection of Java's antiquities: a transnational approach to the problem of heritage in colonial Java', *Journal of Asian Studies* 72:4 (2013), 893-916.
- Bloembergen, Marieke en Martijn Eickhoff, 'Conserving the past, mobilizing the Indonesian future: archaeological sites, regime change and heritage politics in Indonesia in the 1950s', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 167:4 (2011), 405-436.
- Cribb, Robert, 'International tourism in Java, 1900-1930', *South East Asia Research* 3:2 (1995), 193-204.
- Crucq, K.C., 'De geschiedenis van het heilige kanon van Makkassar', *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde* 81 (1841), 74-95.
- Demay, Aline, *Tourism and colonization in Indochina 1898-1939* (Newcastle upon Tyne, 2014).
- Derks, Marjet e.a., *What's left behind. The lieux the mémoire of Europe beyond Europe* (Nijmegen, 2015).
- Edward Said, *Orientalism* (Londen, 1978).
- Freriks, Kester, *Echo's van Indië: de onafhankelijkheid van Indonesië in verhalen en herinneringen* (Amsterdam, 2015).
- Geppert, Dominik en Frank Lorenz Müller (red.), *Sites of imperial memory: commemorating colonial rule in the nineteenth and twentieth centuries* (Manchester, 2015).
- Gouda, Frances, *Dutch culture verseas. Colonial practice in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam, 1995).
- Hom, Stephanie M., 'Empires of tourism: travel and rhetoric in Italian colonial Libya and Albania, 1911–1943', *Journal of Tourism History* 4:3 (2012), 281-300.
- Hunter, Robert, 'Tourism and empire: the Thomas Cook & Son enterprise on the Nile, 1868–1914', *Middle Eastern Studies* 40:5 (2004), 28–54.

- Kuitenbrouwer, Maarten, 'Het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving', *Bijdragen En Mededelingen Betreffende de Geschiedenis Der Nederlanden* 113:1986 (1998), 56–73.
- Locher-Scholten, Elsbeth, *Ethiek in fragmenten; vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel 1877-1942* (Utrecht, 1981).
- MacCannell, Dean, 'Tourist agency', *Tourist Studies* 1:1 (2001), 23-47.
- MacKenzie, John M., 'Empires of travel: British guide books and cultural imperialism in the 19th and 20th centuries', in: John K. Walton (red.), *histories of tourism: representation, identity and conflict* (Clevedon, 2005), 19-38.
- Meulendijks, Hans, *Tourism and imperialism in the Dutch East Indies* (Researchmasterscriptie Geschiedenis, Universiteit Utrecht, Utrecht 2017).
- Michel, Picard, *Bali: cultural tourism and touristic culture* (Singapore, 1996).
- Mount, Ferdinand, *The tears of the Rajas: mutiny, money and marriage in India 1805-1905* (Londen, 2015).
- Nora, Pierre, *les lieux de mémoire*, 7 dln (Parijs, 1984-1992), III.
- Nora, Pierre, 'Between memory and history: les lieux de mémoire', *Representations, Special Issue: Memory and Counter-Memory* 26 (1989), 7-24.
- Palmer, Catherine A., 'Tourism and colonialism. The experience of the Bahamas', *Annals of Tourism Research* 21:4 (1994), 792–811.
- Picard, Michel, 'Balinese identity as tourist attraction. From 'cultural tourism'' (pariwisata budaya) to 'Bali erect' (ajeg Bali)', *Tourist Studies* 8:2 (2008), 155-173.
- Picard, Michel, ''Cultural tourism'' in Bali: cultural performances as tourist attraction', *Indonesia* 49:1 (1990), 37–74.
- Protschky, Susie, *Images of the Tropics: environment and visual culture in colonial Indonesia* (Leiden, 2011).
- Raben, Remco, ''A new Dutch imperial history''? Perambulations in a prospective field', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128:1 (2013), 5-30.
- Raben, Remco, en Marieke Bloembergen, 'Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950,' in: Remco Raben and Marieke Bloembergen (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief* (Leiden, 2009), 7-24.
- Raben, Remco en Ulbe Bosma, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam, 2003).

- Reid, Anthony, *To nation by revolution. Indonesia in the twentieth century* (Singapore, 2011).
- Said, Edward, *Culture and imperialism* (Londen, 1993).
- Sengupta, Indra, *Memory, history and colonialism: engaging with Pierre Nora in colonial and postcolonial contexts* (Londen, 2009).
- Shavit, David, *Bali and the tourist industry: a history, 1906-1942* (Jefferson, 2003)
- Sunjayadi, Achmad, 'Culturele identiteit en de bevordering van het Nederlandsch-Indische toerisme', *Neerlandica Wratislaviensia* 22 (2013), 27–39.
- Urry, John, en Jonas Larsen, *The tourist gaze 3.0* (Londen, etc., 1990).
- Van den Doel, H.W., *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam, 1996).
- Vickers, Adrian, *Bali, a paradise created* (Ringwood, 1989).
- Wigley, Andrew, 'Against the wind: The role of Belgian colonial tourism marketing in resisting pressure to decolonise from Africa', *Journal of Tourism History* 7:3 (2015), 193–209.
- Zuelow, Eric, *A history of modern tourism* (New York, 2016).
- Zuelow, Eric, 'The necessity of touring beyond the nation: an introduction', in: Eric Zuelow (red.), *Touring beyond the nation: a transnational approach to European history* (Farnham, 2011), 1-16.

Websites:

- Atlas of Mutual Heritage, 'Fort Speelwijk', <<http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Speelwijk-fort.18c>> [geraadpleegd 11-1-2019].
- Atlas of Mutual Heritage 'Surosowan', <<http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Surosowan.42c>> [geraadpleegd op 11-1-2019].
- Atlas of Mutual Heritage, 'Amsterdamse Poort', <http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Gezicht-Amsterdamse-poort-vanuit-Zuiden.4846> [geraadpleegd op 10-3-2019].
- Atlas of Mutual Heritage, 'Fort Vredenburg', <<http://www.atlasofmutualheritage.nl/nl/fort-Vredenburg.17c>> [geraadpleegd op 10-03-2019].

Primaire bronnen:

Reisverslagen

- Barnouw, Adriaan J., *A trip through the Dutch East Indies* (Gouda, 1927).
- Couperus, Louis, *Oostwaarts* (Amsterdam, 1923).
- Cravath, Paul Drennan, *Letters home from the Far East and Russia* (New York, 1931).
- Elout, C.K., *De Grootte Oost* (Den Haag, 1930).
- Elout, C.K., *Indisch Dagboek* (Santpoort, 1926).
- Furnée-Asser, E.M.R., *Onze reis naar Indië* (Den Haag, 1927).
- Gunning, C.P., *Naar Grooter Nederland* (Den Haag, 1926).
- Heydeman, W.J., *Mijn kruistocht door Indië* (Amsterdam, 1930).
- Kirtland, Lucian S., *Finding the Worth While in the Orient* (New York, 1926).
- Krarup-Nielsen, Aage, *In het land van kannibalen en paradijsvogels*, vert. Claudine Bienfait (Amsterdam, 1930).
- Lockhart, Bruce R.H., *Return to Malaya* (New York, 1936).
- Powell, Alexander E., *Where the Strange Trails Go Down* (New York, 1922).
- Van der Wal, S.L., ed. *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge* (Groningen, 1968).
- Van Dyke, Charles, - *In Java and the neighboring islands of the Dutch East Indies* (New York, 1929).

Reisgidsen en brochures VTV

- Universiteitsbibliotheek Leiden, Vereniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (eerste druk; Batavia, 1916).
- Universiteitsbibliotheek Leiden, Vereniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (tweede druk; Batavia, 1922).
- Universiteitsbibliotheek Leiden, Vereniging Toeristenverkeer, *Come to Java* (derde druk; Batavia, 1926).
- Universiteitsbibliotheek Leiden, *Tourism in Netherland India* no. 1 1929 - no. 5 1939.
- Universiteitsbibliotheek Leiden, Jaarverslagen Vereniging Toeristenverkeer (Batavia, 1908-1940).

Bijlage 1: Chronologisch overzicht reisverslagen

B.C. De Jonge, *Herinneringen* (1918)

Bonifacius Cornelius de Jonge (1876-1958) was een Nederlandse oud-minister en tevens Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië tussen 1932 en 1936. In 1918 maakte De Jonge zijn eerste reis door Nederlands-Indië in het kader van een oriëntatiereis voor de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM) waar hij in 1921 kort de functie van directeur bekleedde. Zijn *Herinneringen* is een verzameling dagboeken en brieven die De Jonge tijdens zijn reis door Indië bewaarde en waren niet bedoeld voor publicatie, maar als privé herinnering. Pas in 1968 bracht historicus S.L. van der Wal egodocumenten van De Jonge bij elkaar en publiceerde deze.

Edward Alexander Powell, *Where the Strange Trails Go Down* (1921)

E. Alexander Powell (1879-1957) was een gerenommeerde Amerikaanse journalist en schrijver die onder andere schreef voor *The War Illustrated* en *New York World*. Powell's verslag over zijn reis door Zuidoost-Azië was een van de twintig werken die hij publiceerde tussen 1924 en 1954 bij Charles Scribner's Sons te New York.

Louis Couperus, *Oostwaarts* (1923-1924)

Couperus was een Nederlandse journalist en schrijver (1863-1924), geboren in Nederlands-Indië, die naar de kolonie afreisde als correspondent voor de Haagse Post. Couperus' boek *Oostwaarts* is een verzameling van 41 reisbrieven die hij tijdens zijn reis naar Sumatra, Java en Bali op papier zette. Zijn werk werd na zijn dood uitgegeven door H.P. Leopold te Den Haag en tevens vertaald naar het Engels (1924) en het Duits (1926).

C.P. Gunning, *Naar Groot Nederland* (1926)

Cristiaan Pieter Gunning (1886-1960), was een Nederlands classicus en pedagoog. Tevens was hij oprichter en eerste rector van het Amsterdamsch Lyceum in 1917. Een deel van zijn reisverslagen over Sumatra, Bali, Java en Celebes werd reeds tijdens zijn reis gepubliceerd in *De Telegraaf*, alhoewel hij zelf stelde dat zijn 'Indische reisbrieven' niet geschreven werden met oog op publicatie. Toch besloot hij in 1926 zijn verslagen te bundelen en te laten uitgeven door van Stockum & Zoon te Den Haag.

Lucian Swift Kirtland, *Finding the Worth While in the Orient* (1926)

Kirtland (1881-1965) was een Pools-Amerikaanse journalist die tijdens de Eerste Wereldoorlog werkzaam was geweest voor enkele gerenommeerde Amerikaanse weekbladen, zoals de *American Legion Weekly*. Daarna publiceerde Kirtland meerdere werken over zijn reizen door Japan, Korea, China, Zuidoost-Azië en de Filippijnen. Na zijn bezoek aan Java liet Kirtland zijn verslagen als reisgids uitgeven bij Robert M. McBride and Company te New York. Zijn werk was populair en werd heruitgegeven in 1934.

E.M.R. Furnée-Asser, *Onze reis naar Indië* (1935)

Elisabeth Maria Rosa Furnée-Asser (1868-1934) was een Nederlandse reizigster die in de winter van 1927-1927 het eiland Java bezocht met haar echtgenoot Herman Furnée, een Nederlandse bankier. In 1934 overleed Furnée-Asser en een jaar later liet haar man *Onze reis naar Indië* drukken, gebaseerd op het dagboek dat zijn vrouw bijhield tijdens de reis. De aantekeningen die Furnée-Asser maakte op Java werden dus niet met oog op publicatie geschreven, maar waren bedoeld als privé herinnering. Het reisverslag was tevens niet bedoeld voor publicatie, maar als aandenken voor naaste familieleden en nazaten.

C.K. Elout: *De Grootte Oost (1930) en Indisch Dagboek (1926)*

Cornelis Karel Elout (1870-1947) was een Nederlandse gerenommeerde journalist zijn reizen naar Nederlands-Indië in 1925 en 1929 werkte Elout als Haagse correspondent: zijn taak was om verslag uit te doen aan de Tweede Kamer over de situatie in Nederlands-Indië. Elout bezocht naast Java ook Sumatra, de Molukken, Flores en Bali. Zijn reisverslagen bundelde hij om ze later te publiceren bij C.A. Mees te Santpoort.

Adriaan J. Barnouw, *A trip through the Dutch East Indies (1927)*

Barnouw (1877-1968) was een Nederlandse Anglist, filoloog en Neerlandicus. In 1915 kreeg Barnouw een aanstelling als bijzonder hoogleraar aan de Columbia University in New York, welke positie hij tot 1946 zou bekleden. Tijdens zijn verblijf in de Verenigde Staten schreef hij onder meer de *Monthly Letters* voor de Netherland-America Foundation, een organisatie die meer begrip wilde kweken voor Nederland in Amerika en wederzijds. In 1926 bezocht Barnouw Sumatra, Java, Bali en de Molukken. Van zijn reis schreef hij een verslag, dat hij in 1927 liet uitgeven door Koch & Knuttel te Gouda.

Charles van Dyke, *In Java and the neighboring islands of the Dutch East Indies (1929)*

John Charles van Dyke (1856-1932) was een Amerikaanse kunsthistoricus en criticus. Van Dyke schreef onder andere werken over Nederlandse vroegmoderne kunst en architectuur en reisde in de vroege twintigste eeuw af naar Java, Sumatra, Bali, Celebes, Borneo en de Molukken. Zijn werk is volgens hemzelf geen reisgids, maar enkel een verslag van zijn ervaringen met de cultuur in Nederlands-Indië. Wel liet hij zijn reisbrieven bundelen en uitgeven door Charles Scribner's Sons te New York.

W.J. Heydeman, *Mijn kruistocht door Indië (1930)*

Heydeman (geboortedata onbekend) was Directeur van de Middelbare Technische School Amsterdam tussen 1918 en 1935. Ter viering van het 50-jarig bestaan van de school boden oud-leerlingen hem, in samenwerking met de Stoomvaartmaatschappij Nederland (SMN) en de Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM) een reis aangeboden naar en door Indië. Zijn aantekeningen van zijn reis door en ervaring met Java liet hij publiceren door Querido te Amsterdam.

Aage Krarup-Nielsen, *In het land van kannibalen en paradijsvogels (1930)*

Aage Krarup Nielsen (1891-1972) was een Deense wereldreiziger en schrijver van beroep. Zijn reisverslag over de Indonesische archipel werd vertaald vanuit het Deens door Claudine Bienfait, bestuurslid van het Amsterdamse Vrouwenleesmuseum, Nielsen's werk werd uitgegeven bij Querido te Amsterdam.

Paul Drennan Cravath, *Letters home from the Far East and Russia (1931)*

Paul Drennan Cravath (1861-1940) was een prominente Amerikaanse advocaat en schrijver. Zijn brieven uit Nederlands-Indië schreef hij niet met oog op publicatie, maar als privé-herinnering. Zijn uitgever was the Country life press te New York.

R.H. Bruce Lockhart, *Return to Malaya (1936)*

Sir Robert Hamilton Lockhart (1887-1970) was een Britse diplomaat, journalist en publiceerde in de jaren dertig een aantal boeken over zijn reizen door Azië, die zo succesvol waren dat hij hiermee een vast inkomen verdiende. Zijn boeken liet hij uitgeven bij G.G. Putnam's Sons te New York.

Bijlage 2: Toeristenkaart Java

Bron: Robert Cribb, 'International Tourism in Java, 1900-1930', *South East Asia Research* 3:2 (1995), 193-204, aldaar 199.

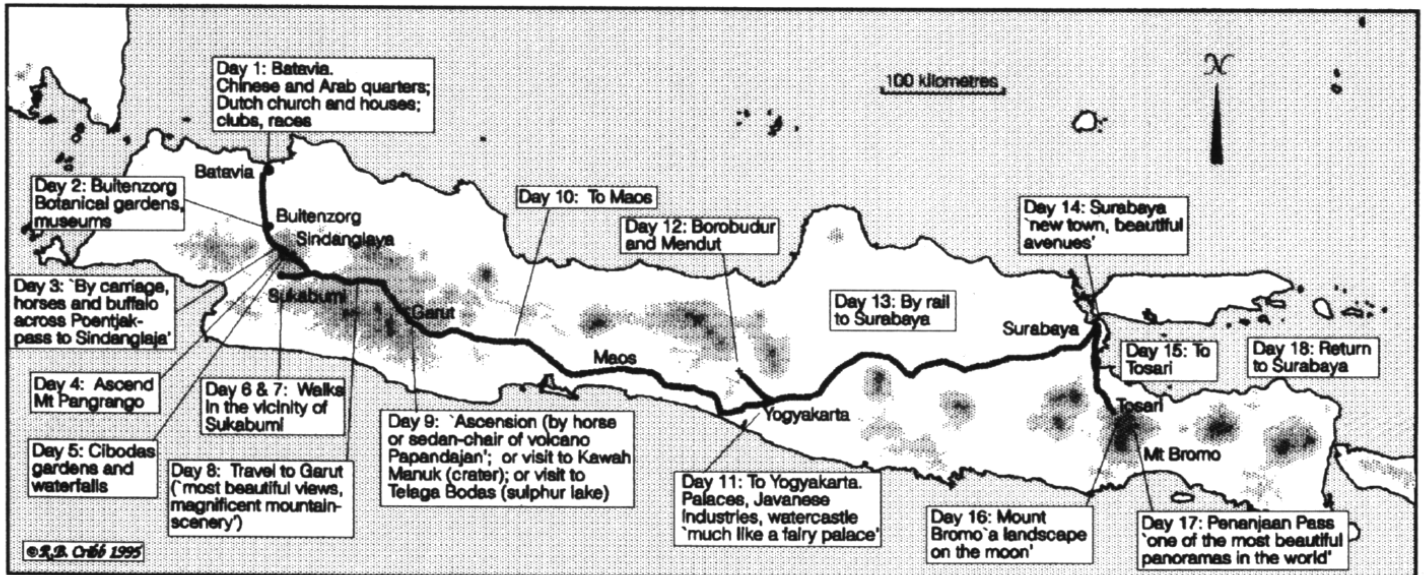

Figure 1. Java: tourist sites according to *Java: the land of eternal summer*. Weltevreden: Official Tourist Bureau, 1909

NB: Bantam en de regio ten westen van Batavia zijn niet opgenomen in deze toeristenkaart uit 1909 omdat het toentertijd nog geen onderdeel was van de toeristische route van de VTV.